

**İSTANBUL TİCARET
ÜNİVERSİTESİ**

T.C.

İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ

**DIŞ TİCARET ENSTİTÜSÜ, ULUSLARARASI TİCARET
ANA BİLİM DALI YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

**DÖVİZ KURU VOLATİLİTESİNİN
TÜRKİYE'DEN KOSOVA'YA İHRACAT ÜZERİNE
ETKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

Latif ZURNAXHIU

100035111

İstanbul, Eylül 2021

**İSTANBUL TİCARET
ÜNİVERSİTESİ**

T.C.

**İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
DIŞ TİCARET ENSTİTÜSÜ, ULUSLARARASI TİCARET
ANA BİLİM DALI YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

**DÖVİZ KURU VOLATİLİTESİNİN
TÜRKİYE'DEN KOSOVA'YA İHRACAT ÜZERİNE
ETKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

Latif ZURNAXHIU

100035111

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Güldenur Çetin

İstanbul, Eylül 2021

ÖZET

Her ülkenin doğal kaynakları, beşeri ve finansal gücü, teknolojik gelişmişliği vb. faktörler değerlendirildiğinde farklı düzeyleri vardır. Dolayısıyla çeşitli ürünlerin imalatında farklı fiyat, miktar ve kalitede üretilmektedir, böylece ülkeler birbirine ihtiyaç duymaktadır. Bir ülkede bir ürüne talep varsa ve bu ürün üretileniyorsa ülke dışından satın alınması gerekmektedir. Bu durumda "Dış Ticarete" ihtiyaç duyulmaktadır.

Dış ticaret faaliyetleri genel olarak değerlendirildiğinde ülkelerin ödemeler dengesindeki yeri son derece önemlidir. Bu noktada hem ihracat hem de ithalat işlemlerini kapsayan dış ticaret faaliyetleri ülkeler açısından son derece mühim bir gelir kaynağıdır. Günümüzde dış ticaret gelirlerini artırmaya yönelik ulusal çabalar, rekabet ortamının güçlendirilmesinde devlet yardımlarının ve teşviklerinin önemini artırmaktadır. Ayrıca dünya ticaretinin gelişmesi, ülkenin ihracata bağımlılığı ve gelişmekte olan ülkelerin ödeme gücüğü çekmeleri dış ticarete finansman tekniklerini önemli hale getirmiştir.

Uluslararası ticari ilişkilerin her geçen gün gelişmesi ile ülkeler kendi ekonomik çıkarlarını korumak için yasal anlaşmalar imzalar. Ülkelerin ticaret anlaşmalarında ayrı ayrı hareket etmeleri ikili ilişkilerde çözülmesi gereken bir takım sorunlar yaratmıştır. Ticari ilişkileri bulunan ülkeler, ortak çıkarlarını korumak ve dış ticareti teşvik etmek (çifte vergilendirmenin ortadan kaldırılması, gümrük vergilerinin indirilmesi, transferlerin belirli şekillerde sınırlandırılması) için ortak bir anlaşmaya varmışlardır. Ancak bunun yetersiz kaldığı görülmüştür ve zamanla bölgesel ve uluslararası anlaşmalar yapılmıştır. Bütün bunlar, dünya ticaretini teşvik etme ve koordine etme fikri ile mümkün olmaktadır.

Bugünkü gelişmeler, gelecekte 'de tanımlanan uluslararası ticaret kurallarının tüm dünya ülkelerinin uyması gereken bağlayıcı kurallar haline geleceğini göstermektedir. Bu doğrultuda en güçlü ve güvenilir göstergeler istatistiklerdir. Yapılandırılmış ekonomik olgular, bir bütün olarak değil, yapıyı oluşturan unsurlar açısından değerlendirilmelidir. Diğer bir deyişle, ülke ekonomisine bir bütün olarak sürekli bir bakış açısı getirmektense, bütünü parçalara ayırıp yapısal analiz yapmak daha doğru görünmektedir.

Bu noktadan hareketle bu çalışmada ağırlıklı olarak 2006-2021 döneminde Türkiye’den Kosova’ya gerçekleşen ihracat yapısındaki, özellikle kur değişim verilerine bağlı volatilitenin etkisini incelemeyi amaçlamaktadır.

Birinci bölümde, dış ticaret kavramı ve tanımından, stratejilerinden, yaklaşımlarından bahsedilmiştir. Ayrıca ithalat, ihracat, döviz kuru ve oynaklıktan bahsedilmiştir. İkinci bölümde Türkiye ve Kosova hakkında genel politik, ekonomik ilişkilerden bahsedilmiştir, ayrıca Türkiye ve Kosova’nın birbiriyle olan ilişkisinden bahsedilmiştir. Çalışmanın son bölümünde, 2006-2021 tarih aralığında Türkiye’den Kosova’ya gerçekleşen ihracat doğrultusunda EURO\TL paritesinin oynaklığı ile ilişkisi regresyon ve GARCH modelleri ile incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Dış Ticaret, Volatilitte, İthalat, İhracat, Türkiye, Kosova

ABSTRACT

Each country's natural resources, human and financial power, technological development, etc. There are different levels when factors are evaluated. Therefore, in the manufacture of various products, they are produced at different prices, quantities, and quality, so countries need each other. If there is a demand for a product in a country and this product cannot be produced, it must be purchased from abroad. In this case, "Foreign Trade" is needed. When foreign trade activities are evaluated in general, the place of countries in the balance of payments is extremely important. At this point, foreign trade activities covering both export and import transactions are an extremely important source of income for countries. Today, national efforts to increase foreign trade revenues increase the importance of state aids and incentives in strengthening the competitive environment.

In addition, the development of world trade, the country's dependence on exports, and the difficulties in payment of developing countries have made financing techniques important in foreign trade. With the development of international trade relations day by day, countries sign legal agreements to protect their own economic interests. The fact that countries act separately in trade agreements has created a number of problems that need to be resolved in bilateral relations. Countries with trade relations have reached a common agreement to protect their common interests and to promote foreign trade (elimination of double taxation, reduction of customs duties, limitation of transfers in certain ways). However, this was found to be insufficient, and regional and international agreements were made over time. All this is made possible by the idea of promoting and coordinating world trade.

Today's developments show that in the future the international trade rules defined in will become binding rules that all countries of the world must comply with. In this direction, the most powerful and reliable indicators are statistics. Structured economic phenomena should be evaluated in terms of the elements that make up the structure, not as a whole. In other words, it seems more correct to divide the whole into parts and make a structural analysis rather than bringing a continuous perspective to the country's economy as a whole. From this point of view, this study mainly aims to examine the effect of volatility in the structure

of exports from Turkey to Kosovo in the period of 2006-2021, especially due to exchange rate change data. In the first chapter, the concept of foreign trade and its definition, strategies, and approaches are mentioned. In addition, import, export, exchange rate, and volatility are mentioned. In the second part, general political and economic relations between Turkey and Kosovo are mentioned, and also the relationship between Turkey and Kosovo is mentioned. In the last part of the study, the relationship between the volatility of the EU-RO\TL parity in the direction of exports from Turkey to Kosovo between the dates of 2006-2021 will be examined with regression and GARCH models.

Keywords: Foreign Trade, Volatility, Import, Export, Turkey, Kosovo

İÇİNDEKİLER TABLOSU

ABSTRACT.....	III
TABLO LİSTESİ.....	VII
ŞEKİL LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM KURAMSAL PLAN.....	4
1.1. Dış Ticaret.....	4
1.1.1. Dış Ticaret: Kavram ve Tanım.....	4
1.2. Dış Ticaret.....	11
1.3 Dış Ticaret Şekilleri.....	14
1.4 Dış Ticaretle İlgili İlintili Kurumlar.....	22
1.5 İthalat.....	23
1.6 İhracat.....	24
1.7 Döviz.....	24
1.8 Döviz Kuru.....	25
1.9 Kur Uygulamaları ve Politikaları.....	26
1.10 Oynaklık.....	27
II. BÖLÜM TÜRKİYE'NİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ.....	30
2.1 Türkiye'nin Balkanlar ile tarihsel ve gelişimsel ilişkileri.....	30
2.2 Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Ticari İlişkileri.....	34
2.3 Kosova hakkında ekonomik, politik ilişkiler ve genel bilgi.....	43
2.4 Kosova ve Türkiye'nin Birbirleriyle olan ilişkisi.....	51
III. BÖLÜM.....	60
3 UYGULAMA.....	60
3.1 Uygulamanın Amacı.....	60
3.2 Yöntem.....	60
3.3 Değişkenlerin Grafikleri ve Tanımlayıcı İstatistikleri.....	61

3.4 Zaman Serileri.....	62
3.5 Zaman Serisi Bileşenleri	62
3.6 Zaman Serilerinin Mevsimsellikten Arındırılması	63
3.7 Durağanlık.....	65
3.8 Birim kök sınamaları.....	66
3.9 AR(p), MA(q) ve ARMA(p,q) Modelleri	69
3.10 ARCH Modeli	70
3.11 Genelleştirilmiş ARCH (GARCH) Modeli.....	71
3.12 ARMA(1,1)-GARCH(1,1) Tahmin Sonuçları	72
3.13 İTHALAT VE KUR VOLATİLİTESİ KISA DÖNEM İLİŞKİSİ	75
SONUÇ	77
KAYNAKÇA.....	79

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Kosova'nın Dünyadan İthalatı (Euro bazında)

Tablo 2: Türkiye'nin Kosova'ya ihracatı sektör bazında

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler ve grafikler

Tablo 4: Birim kök sınamaları

Tablo 5: Varyans denklemleri

Tablo 6: Birim kök incelemesi

Tablo 7: Model tahmini ve tanısal testler.

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Türkiye'nin ülkelere göre İhracatı

Şekil 2: IMP Grafikleri

Şekil 3: Garch modeli

Şekil 4: Cusum ve Cusumsq yapısal kırılma grafikleri

KISALTMALAR LİSTESİ

- NAFTA:** Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
ABD: Amerika Birleşmiş Devletleri
DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü
TRIPS: Ticaretle İlgili Fikri Mülkiyet Hakları
STA: Serbest Ticaret Anlaşması
AB: Avrupa Birliği
EFTA: Avrupa Serbest Mübadele Alanı
AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu
GATT: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
CARICOM: Karayip Topluluğu ve Ortak Pazar
CACM: Amerikan Ortak Pazarı
OSCE: BM Güvenlik Teşkilatı ve Avrupa İşbirliği
NATO: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
UN: Birleşmiş Milletler
FTA: Serbest Ticaret bölgesi
SAA: Avrupa Birliği stabilizasyon ve katılım anlaşması
EFTA: Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması
CEFTA: Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması
UNMIK: Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu
MÜSİAD: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
FRY: Yugoslavya Federal Cumhuriyet

GİRİŞ

Tüm sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülkeler, sınırsız ihtiyaçlarını kıt kaynaklarla karşılamak ve kaynaklarının kullanımını artırmak istemektedir. Dış ticaret, ülkelerin bu hedeflere ulaşmasının en önemli yollarından biri olarak görülmektedir. Uluslararası ticaretin temeli dış ticaret teorisine dayanmaktadır. Klasik uluslararası ticaret teorilerinden sonra neo-klasik dış ticaret teorilerinin etkisiyle geliştirilen geleneksel dış ticaret teorileri, uluslararası ticaretin ekonomik verimliliği ve kalkınmayı artıracağını öngörmektedir.

İş bölümü, uzmanlaşma gibi birçok faktör dış ticaret politikasının temel belirleyicileri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda birey sermayesi, kamu harcamaları, araştırma geliştirme ve inovasyon gibi faktörlerin dış ticaretin uluslararası ticaret ekonomisini büyütmesi için önemli olduğunu gösteren dış ticaret teorileri geliştirilmektedir. Sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınma hedeflerinde uluslararası ticaret önemli bir faktör olarak rol oynamaktadır. Ülkeler arasındaki ticaretin büyümesi üretilen mal ve hizmet miktarını artırdığından, bu durum kalkınmayı finanse ederken ekonomik büyümeyi de olumlu etkileyecektir. Ayrıca, üretimdeki artış istihdamı da artırması mümkündür. Dolayısıyla uluslararası ticaret, ülkelerin kaynaklarını daha etkili kullanmalarını gerçekleştirerek ve diğer makroekonomik göstergelerde pozitif dışsallıklar yaratarak karlılığı artıran bir unsurdur. Genel olarak uluslararası ticaret teorileri, ülkelerin birden fazla üretim faktörüne sahip oldukları sektörlere yatırım yaparak kendi kaynaklarını daha verimli kullanabileceklerini ileri sürmektedir. Uzmanlaşmanın ekonomik kazanımları artırması muhtemeldir.

Emek ve uzmanlaşma uluslararası ticaretin önemli belirleyicileri olarak kabul edilmektedir. Çünkü her ülke, üretimin daha ucuz olduğu alanlara başvurarak uluslararası pazarda rekabet gücü kazanmaya çalışacaktır. Ülkelerin uluslararası ticaretten umduğu doğrudan ve dolaylı tesirleri doğrultusunda artan rekabet gücü ile belirgin bir hale geleceği ve üretim sürecinde maliyetlerin düşmesine neden olacağı varsayılmaktadır.

Döviz kuru, ekonomik birimlerin işleyişini etkileyen önemli göstergelerden biridir. İthal mallarının yurt içi fiyatları, ihracat sektörü kârları, genel fiyat artışları, üretim ve istihdam seviyeleri döviz kurlarındaki değişimlerden etkilenmektedir. Ülkeye ve ülkenin ekonomik

ve politik gelişimine bağlı olarak, uluslararası arz şokları, sermaye hareketleri ve yabancı faiz oranları gibi değişkenlere bağlı dış etkenler de döviz kuru dalgalanmalarına neden olmaktadır.

Döviz kuru dalgalanmaları, uluslararası ticaret hacmini ve dolayısıyla kaynak tahsisinin etkinliğini değiştirerek döviz kuru seviyelerini daha belirsiz hale getirmiştir. Sabit kur sisteminin kaldırılması ve dalgalı kur sistemine geçilmesiyle birlikte, dövizin gelecekteki değerine ilişkin belirsizlik her ülkenin dış ticaretini etkilemiştir. Bunun nedeni, üreticilerin döviz kurları önemli ölçüde dalgalandığında dış ticaretten kaçma riskinden hoşlanmamalarıdır. Sonuç olarak, ülkedeki dış ticaret miktarı da azalmıştır, 1980'lerden itibaren liberal politikaların yaygınlaşmasıyla birlikte emek, mal ve hizmetlerin küreselleşmesi ülkeleri birbirine bağımlı ve dış gelişmelere duyarlı hale getirmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda teori ve kavramlar ile ana başlıklar doğrultusunda dış ticaretin tanımı yapılmıştır, dış ticaret politikaları incelenmiştir. Öte yandan ithalat-ihracatın tanımlanması yapılmıştır, döviz kurundan bahsedilmiştir, döviz kuru türleri açıklanmıştır ve oynaklığın tanımı yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmında Türkiye'nin diğer ülkeler ile ilişkileri incelenmiştir, Türkiye'nin bugün karşı karşıya olduğu küresel ekonomik sistemin, iki kutuplu sistemden temelde farklı olduğu açıklanmıştır. Bu noktadan hareketle tarihsel süreçte yaşanan önemli gelişmeler doğrultusunda dış ticaret ve ülkeler arası ilişkiler değerlendirilmiştir. Dış politikanın belirleyicilerinin şekillendiği Soğuk Savaş yıllarında, dönemin büyük güçlerinin tutumlarını dikkatle incelemek çok önemli olmuştur. Bununla birlikte, 1990'ların başından beri, Türkiye daha fazla manevra alanına sahip olmuştur ve bu yeni durumu Kafkaslardan Orta Doğu'ya, Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar çeşitli bölgesel bağlamlarda yeni girişimler başlatarak değerlendirmiştir.

Öte yandan çalışmada, Kosova Cumhuriyeti'nin ticari ilişkide bulunduğu ülkeler ile bağlantıları doğrultusunda inceleme yapılmıştır. Akabinde Türkiye-Kosova arasındaki ilişkiler incelenmiştir, ortak bir tarih ve dostane yaklaşımlar temelinde iyi düzeyde ilişkilerin geliş-

tirildiğine vurgu yapılmıştır. Tarihsel ilişkilerin değerlendirilmesi başta olmak üzere, kültürel, politik ve ekonomik ilişkiler incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü kısmında ise 2006-2021 döneminde Türkiye’den Kosova’ya gerçekleşen ihracat doğrultusunda EURO\TL paritesinin oynaklığı ile ilişkisi regresyon ve GARCH modelleri ile incelenmektedir. Bahsedilen modelde, zaman serisinin koşullu varyansı geçmiş şokların bir fonksiyonu olarak modellenmekte ve sıralı korelasyonlu koşullu varyans (ARCH) olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir deyişle, ARCH modeli, hata teriminin zamanla değişen varyansını, çözülmesi gereken problemten ziyade modellenen zaman serisinin varyansı olarak ele alır ve değer dalgalanmalarını incelemek için uygun bir yol sağlar. ARCH gruplama işlemi ise değişken varyans varsayımını içermesi nedeniyle finansal zaman serilerinin oynaklığını tahmin etmek için en çok kullanılan yöntemlerden biridir. Farklı uygulama alanlarına sahip birçok ARCH gruplandırma çözüm mekanizmasına sahiptir. Bu çalışma, AR modelini, MA modelini, ARCH modelini ve kapsamlı ARCH modelini (GARCH) incelemektedir.

I. BÖLÜM KURAMSAL PLAN

1.1. DIŞ TİCARET

Uluslararası ticaret, ulusal sınırların dışında malların ve hizmetlerin satılması ve satın alınmasıdır. Dış ticaret, uluslararası ölçekte faaliyet gösterme dayanıklılığına sahip hükümetler veya firmalar tarafından yapılabilir. Aslında modern dünya, çeşitli ulus ekonomileri arasındaki karşılıklı bağımlılıktan oluşmaktadır. İster bireysel ekonomiler, ister bölgesel ekonomiler veya küresel ekonomiler olsun, uluslararası ticaret ve bunun dünya ekonomileri üzerindeki etkisine ilişkin büyük ve kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi, David Ricardo ve Adam Smith'in ticaret ekonomisinin pozitif büyümesi üzerinde genel bir etkisi olduğunu iddia ettikleri 18. yüzyıldaki klasik döneme kadar uzanmaktadır. Ticaretin bir sonucu olarak ekonominin pozitif büyümesi fikri, ticaretin daha yüksek bir sermaye birikimi ve sonunda da üretkenliğin artmasına yol açan teknik ilerlemeye sebep olması görüşüne dayanmaktadır. Dikkat edilmesi gereken bir nokta, büyüme hızı yavaş ve düzensizden daha ileri yenilikler ve sanayi devrimi ile daha hızlı, dinamik ve sürekli bir orana kaysa da, insanlık tarihi boyunca ekonomilerin büyümesinin her zaman mevcut olduğudur. Uluslararası ticaretle ilgili en büyük merak unsurlarından bir tanesi, ekonominin büyüme düzeyi üzerindeki etkisinin sürekliliği olgusudur (ÖZTÜRK, 2003, s.1-2).

1.1.1. Dış Ticaret: Kavram ve Tanım

19. Yüzyılın başlangıcında David Ricardo'nun geliştirilen karşılaştırmalı üstünlük teorisi, ticaretle ilgili modern düşüncede önemli bir rol oynamıştır. Ricardocu ticaret modelleri, mal ve hizmet üretmek için yalnızca emeğin kullanıldığını varsaymaktadır, her ülkede belirli bir emeğin ve bir ürünün çıktısı arasında atanmış bir sabit katsayı vardır. Teori, bir ülkenin ürünlerini karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup olmadığını öngörür ve hangi ülkelerde

ihraç edilmesi gerektiğini dile getirmektedir. Yani emek verimliliği taşıyan ürünler diğer ürünlerdeki emek verimliliğine göre yüksektir. (Formaini, 2009, s.1-3)

Basit Ricardo modelinin etkileri birçok konu hakkında düşünmek için yararlı olmaya devam etmektedir, uzmanlaşma modelleri ticaret doğrultusunda teknolojik ilerleme ve kazanımların dağılımı önemsenmesi gereken hususlar arasında yer almaktadır. (<https://www.econlib.org/>, 2019)

Tam anlamıyla Ricardo'nun görüşlerine dayanan ticaret akışlarına ilişkin neredeyse hiç ampirik çalışma yoktur. Birkaçı 1950'lerde ve 60'larda ortaya çıkmıştır, ancak bu tür modellerin dış ticaretin genel yapısını analiz etmek için kullanmakta olduğu verilerin sınırlı kullanımında olduğu kısa sürede ortaya çıkmıştır. (Costinot, 2012, s.5)

Sermaye kullanımındaki farklılıklar, ülkeler arasında üretkenlikteki işgücü verimliliği doğrultusunda önemli bir çeşitlilik kaynağı oluşturmaktadır. Sermaye zengini ülkeler, diğer ülkelere göre tüm ekonomik faaliyetlerde çalışanlara daha fazla ücret vadedebilmektedir, ancak bunu çeşitli iş kollarında farklı seviyelerde yapabilmektedir. Ancak sermayenin rolü bir kez ciddiye alındığında, en iyisi, emek üretkenliğine odaklanmaktan vazgeçmek ve emeğin yanı sıra ek girdilere sahip ülkeler arasındaki ticaret akışlarını neyin belirlediğini düşünmek olması mümkündür. (Irwin, 2017, s. 1-2)

Eli Heckscher (1919) ve Bertil Ohlin (1924), bu durumda ticaret hakkında bir çerçeve oluşturmuştur. Tarımda ve sanayide emeğin, sermayenin ve toprağın rollerini vurgulamışlardır ve bir ülkenin mevcudiyetlerini uzmanlaşma ve ticaret modelini nasıl şekillendirdiğini açıklamaya çalışmışlardır. (O'Rourke, 2003, s.3)

Paul Samuelson ve takipçileri, modern ticaret teorisinin temel taşı haline gelen iki faktörlü iki sektörlü bir versiyonu geliştirdiler (Samuelson, 1948; Jones, 1956-57, 1965). Samuelson'un versiyonu net ve zariftir. Emek gücüne odaklanarak ve sermayeye getiriler doğrultusunda ihracat ve ithalatla rekabet eden sektörler konunun özüne inmektedir. Heckscher-Ohlin teorisinin iki faktörlü, iki sektörlü versiyonuna göre, bir ülke, ülkenin göreceli olarak iyi donatılmış olduğu faktörü kullanarak nispeten yoğun olan ürünü ihraç etmelidir.

Emek ve sermayeyi iki girdi olarak düşünürsek, sermaye açısından zengin olan bir ülkenin - işçi başına ticaret ortaklarından daha fazla ücret ödeyebilen – sermayesi yoğun ürünü ihraç etmesi gerektiği anlamına gelmektedir. (Jones, 2011, s.5)

Açıklama iki şekilde yapılabilmektedir: Birincisi, faktör fiyatları eşitlenmezse, o zaman sermaye bakımından zengin ülkelerde sermaye kira oranı çalışan ücreti oranına göre daha düşüktür. Sonuç olarak, diğer sermayesi az olan ülkelere göre tüm ürün hatlarında işçi başına ücret daha fazla belirlenmektedir. Ancak, Lerner'ın (1952) görüşlerine göre, bu koşullar altında sermaye zengini ülke, sermaye doğrultusunda yoğun ürünlerde bir maliyet avantajına sahiptir. Bu, ihracatının daha fazla gerçekleştirilebilmesi avantajının anlamına gelmektedir. (Kutlu, 2013, s.7)

Dolayısıyla, bir ülkenin sermaye ve emeğinin ihracattaki yoğunluğunu hesaplanabilseydi ve aynı zamanda ithalatında ne kadar sermaye ve emeğin oranla yer aldığına bakılabilsen, sermaye zengini ülke için işgücü oranının ihracatta, ithalattan daha büyük olduğunu görmek mümkün olabilirdi. İkincisi ise, eğer faktör fiyatları eşitlenirse, sermaye zengini ve sermayesi-fakir ülkelerin aynı ürünleri üretmek için çalışanların ücretlerini aynı oranda ödemeleri mümkün olabilirdi. Ancak sermaye zengini ülkeler, orantısız olarak büyük miktarlarda sermayeye sahip oldukları için, orantısız bir şekilde büyük miktarda işgücüne ücret ödeyebilmektedir, dolayısıyla yüksek hacimlerde ürün üretebilmektedirler. Aksi takdirde yeterli işgücü ve orantılı sermaye istihdamını sürdüremezler. Daha sonra, benzer bir talep bileşimi ile (bu, örneğin, tüm ülkelerdeki aynı homotetik tercihlerden kaynaklanır), sermaye zengini ülkenin bu durumda da sermaye yoğun ürünler ihraç ettiği sonucuna varmaktadır. Dolayısıyla, sermaye zengini ülkelerde, ihracatta yer alan sermayenin işgücüne oranının, ithalattaki sermayenin işgücüne olan oranından daha büyük olduğu tekrar görülmektedir. (Jones, 2011, s.4)

Leontief (1954), sermaye açısından zengin bir ülkenin sermaye yoğun ürünleri ihraç etmesi gerektiği tahminini bir teste tabi tutmuştur. ABD ekonomisinin çeşitli sektörleri için emek-çıktı ve sermaye - çıktı oranlarını hesaplamıştır ve ardından - bu katsayıların yardımıyla - ihracatta ne kadar emek ve sermaye bulunduğunu ve ne kadar ithalatta yer aldığını hesaplamıştır. Şaşırtıcı bir şekilde Leontief, 1947'de sermaye-emeğin ithalattaki oranı, ihracatta bulunan oranını yüzde 60 aşmıştır. Bu durum savaştan sonra Amerika Birleşmiş Devletle-

ri'nin dünyanın en zengin sermaye ülkesi olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır ve Heckscher-Ohlin teorisi böyle bir ülke için ithalattan daha yüksek bir ihracat sermaye yoğunluğu öngörmektedir. Bulgusu, "Leontief paradoksu" olarak tanınmıştır. (Dura, 2000, s.3)

Heckscher-Ohlin teorisinin iki faktörlü iki sektörlü versiyonu 1960'larda ve 70'lerde genişletilmiştir; Ethier (1984) şu anda literatürün bir incelemesini sunmaktadır. Bu çalışmaların çeşitli amaçları vardır ve bu çalışmalardan şaşırtıcı derecede basit bir teorik unsur geliştirilmiştir. Bu iki tür ilişki, genelleştirilmiş Heckscher-Ohlin teorisinin analizinin temelini oluşturmaktadır. Ed Leamer, bu tür veri setlerinin oluşturulmasına odaklanan bir araştırma gündemini desteklemek için çalışmalar yürütmüştür. Örneğin, Leamer (1984), yeni oluşturulmuş bir veri seti kullanarak bu doğrusal ilişkiyi tahmin ederek yeni bir ampirik araştırma hattı başlatmıştır. Basit doğrusal özellik, veri setindeki 60 ülkenin bir kesitinde hem 1958 hem de 1975 için açıklamalarda çok iyi performans göstermiştir. Tahmin edilen etki türlerinin örnekleri, petrolün net ihracatını artıran, ancak aynı zamanda makine ihracatını da 1975'te azaltmayı içermektedir. (Aslan, 2006, s.4)

Leamer'in tahmini, çoğu sektör için iyi çalışan doğrusallık varsayımını sürdürmektedir. Bununla birlikte, bazı sektörlerde veriler doğrusal olmayan bir özelliği desteklemektedir. Bu türden tahminler ilginç olsa da, genelleştirilmiş Heckscher-Ohlin teorisinin bir testi gibi olmayı sağlayamamaktadırlar. Bunun nedeni, teorisinin donanımlı teknolojinin aracılık ettiği ticaret arasında bir ilişki olmamasıdır. Bu nedenle test etmek için üç nesnenin tümü hakkında bağımsız bilgi gerekmektedir: teknoloji, donanım, ticaret. Bu teorilerden hareketle ortaya iki temel ticaret kavramı çıkmıştır: mal ticareti ve faktör içeriğinde ticaret. İlki, ticaret teorisinin doğal bir odak noktasıdır ve Leamer tarafından incelenmiştir. İkincisi Leontief tarafından incelendi. Vanek'in (1968) önerdiği gibi, net ihracatın faktör içeriğine ilişkin ölçümler olabilmektedir. (Dinçer, 2014, s. 14)

Bowen, Leamer ve Sveikauskas (1987) Vanek denklemiyle ilgili zorluklara işaret etseler de, verilerin teorik tahminlerden sistematik olarak sapıp saptığını araştırmamışlardır. Bu önemli görev, Trefler (1995) tarafından üstlenilmiştir. Donanımları ayrıştıran 33 ülke için dokuz girişli yeni bir veri seti hazırlamıştır. Örnekteki ülkeler, 1983'te dünya ihracatının dörtte üçünü ve dünya gelirinin yaklaşık yüzde 80'ini oluşturmaktadır. Yine, Trefler önce

tüm ülkeler için ABD teknoloji matrisini kullanarak net ihracatın faktör içeriğini hesaplamıştır ve ardından bunları faktör bolluğu ölçüleri ile karşılaştırmıştır. Vanek'in (1968) teorik tahmini, iki ölçümün korelasyonunun 1 olması gerektiğidir. Treffer bunun yerine .28'lik bir korelasyon bulmuştur. Bowen, Leamer ve Sveikauskas (1987) tipinde bir işaret testi, vakaların sadece yaklaşık yarısında başarılı olmuştur. Bu nedenle, Treffer'in verilerinin genişletilmiş Heckscher-Ohlin teorisine şu şekilde uyduğu görülmektedir: iyi veya kötü Bowen, Leamer ve Sveikauskas'ın verileri kadar. (Vurgun, 2013, s. 13)

Davis, Weinstein, Bradford ve Shampo (1997) tüketim kavramını değerlendirdiklerinde, farklı mallar doğrultusuna tüketim payı her alanda aynı olduğunu öne süren bir model tarafından yapısının ne kadar doğru bir şekilde yakalanabileceğini tahmin etmeye çalışmışlardır. Bir uygulamada, Japonya'daki bölgesel "total tüketim" (tüketim artı yatırım) vektörlerinin toplam Japon tüketimleri vektörüyle orantılı olup olmadığını test etmişlerdir ve doğrulamışlardır. Daha sonra Japon toplam total tüketim vektörlerinin dünya üretimiyle orantılı olup olmadığını test etmişlerdir. Sonuç olarak gerçekten orantılı olduğunun farkına varmışlardır. Temel üretim ve tüketim ilişkileri Japonya'nın bölgeleri için iyi durumda görüldüğünden dolayı, sürdürülebilirlik söz konusudur. Davis, Weinstein, Bradford ve Shampo (1997), faktörün bir ölçüsü ile net ihracatın içeriği bolluk olduğunu varsayarak karşılaştırma yapmıştır, aynı zamanda Japon verileriyle Vanek tarzı (1968) bir ilişkiyi test etmeye devam etmiştir. Buldukları sonuç, temel üretim ve tüketim ilişkilerinin Japonya'nın çeşitli bölgelerinde devam etmesidir. (Helpman, 1999, s. 131)

Ülkeler arasında üretim tekniklerinde olası farklılıklara izin veriliyorsa, ticaret verilerini açıklamak için bir Heckscher-Ohlin modelleme yaklaşımını kullanmak oldukça mümkündür. Sonuç olarak, faktör içeriklerinin herhangi bir modeli, üretim tekniklerindeki olası farklılıklarla açıklanabilmektedir. Buradaki zorluk, üretim tekniklerindeki farklılıkların nedenlerini açıklamak için ülkelerin temel özelliklerini kullanmak ve bu farklılıkların ticaret verilerini daha iyi açıklamasını sağlamaktır. Olası bir yaklaşım, faktör fiyatları ülkeler arasında eşitlenmediği için üretim tekniklerindeki farklılıkların ortaya çıktığı modellere bakmaktır. Bir örnek vermek gerekirse, iki ülke, iki girmiştir ve iki çıktıdan oluşan bir dünyayı varsayalım, faktörler sermaye ve emek olsun, ürünlerdeki faktör nitelikleri doğrultu-

sunda değişiklikler oldukça geniş olacaktır, farklılıkların faktör fiyatlarında eşitlenmesinin olmayacağını açıkça söylemek mümkündür. (Akkoyunlu, 1996, s. 1)

Faktörler yiyecek ve giyim olsun ve giyim sektörünün sermaye yoğun olmasına izin verildiği varsayılın ve teknoloji seviyeleri her iki ülkede de aynı kabul edilsin. Faktör bileşenlerindeki aşırı farklılıklar nedeniyle, A ülkesi yalnızca kıyafet üretmekte ve B ülkesi yalnızca gıda üretmektedir. Bu koşullar altında, sermaye zengini ülkesi A'nın tahmin edilenden daha az sermaye hizmetleri ihraç etmiştir ve tahmin edilenden daha az emek sermaye mallarını ithal etmiştir. Bu durum Vanek'in faktör karlılığı ölçüsü tarafından değerlendirilmiştir. (Sen, 2010, s. 11)

Emek zengini ülkenin analizinden de benzer bir sonuç elde edilebilmektedir. Nedenini görmek için, A ülkesinden faktör katsayılarının kullanıldığında, A ülkesinin ihracatının faktör içeriğinin hesaplanmasında herhangi bir sapma payı getirmediğine dikkat etmek gerekir. Ancak, yabancı üreticiler farklı girdi-çıkıtı katsayıları kullandıkları için, A ülkesinin ithalatının faktör içeriğinin hesaplanmasında birim çıktı başına daha az sermaye ve daha fazla emek kullanılmaktadır. Bu nedenle A ülkesinin katsayılarının kullanımı sermaye miktarını olduğundan fazla göstermektedir ve ithalatında bulunan emek miktarını olduğundan az göstermektedir. Sonuç olarak, sermaye hizmetlerinin net ihracatı olduğundan düşük gösterilmektedir ve dolayısıyla işgücü hizmetlerinin net ithalatı da öyledir. Bu nedenle faktör fiyatı farklılıklarından kaynaklanan üretim tekniklerindeki farklılıklar "eksik ticaret" olgusunu açıklamaya yardımcı olmaktadır. (Özdamar, 2013, s. 2)

Son zamanlarda, gerçekten de, işçi başına daha fazla sermayeye sahip ülkelerin, işçi başına daha az sermaye vaat edebilen ülkelere göre daha fazla sermaye-yoğun teknikler Davis ve Weinstein (1998) kullandıklarını göstermiştir. Faktör genişletilmesi doğrultusunda bu tür farklılıklar için teknoloji matrislerinin ayarlanması, net ihracatın faktör içeriğini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte, Hicks'in görüşleri doğrultusunda teknolojideki bağımsız farklılıklar da iyi bir uyum için gereklidir ve bu tür üretkenlik farklılıkları, hesaba katıldıktan sonra bile son derece önemli olmaya devam etmektedir. Ticaretten çok yerli üretimdeki uzmanlaşma modeli doğrultusunda dikkatler o yönde odaklandığında işler fazla yararlı gözükmemektedir. Reeve (1998), 20 OECD ülkesinden oluşan bir örneklem için çıktılar ve girdiler arasındaki ilişkiler hakkında spekülasyon yapmaya çalışmıştır, 15 sektör

ve beş tür girdiyle ilgili verileri kullanarak : sermaye, üç sınıf işgücü ve ekilebilir arazi hakkında tahmin gerçekleştirmiştir. Faktör gelişimi doğrultusunda ülkeler arası farklılıkların 40'tan fazla farklılık (varyasyon) açıkladığını bulmuştur. (Gövdere, 2021, s. 12)

Hicks'in görüşlerine istinaden çıktı seviyelerindeki değişim oranı bağımsız üretkenlik düzeylerinde ülkeler arası farklılıklara izin verirse (yani, bir faktörün üretkenliği ülkeye özgüdür, ancak bir ülkedeki girdiler arasında farklılık göstermez) uyum önemli ölçüde iyileşmektedir ve çıktı düzeylerindeki varyasyonun yüzde 7'si daha fazladır. Reeve, 1970'den 1985'e kadar olan çıktı değişikliklerini sınıflandırdığında, faktörlerin gelişimi doğrultusunda üretim tekniklerinde, sektör çıktı seviyelerindeki değişikliklerin yüzde 80'inden fazlasını açıklamaktadır. İlginç bir şekilde, değişen faktör donatıları, değişen üretim tekniklerinin yaklaşık iki katı kadar katkıda bulunmaktadır. Bu, teori ne kadar kusurlu olsa da, bazı bileşenlerinin deneysel olarak iyi sonuç verdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, teori ile veriler arasındaki boşluğu kapatmak için, hem teknolojik farklılıklar hem de faktör ödülleriindeki farklılıklar tarafından yönlendirilen üretim tekniklerindeki ülkeler arası farklılıkları daha dikkatli bir şekilde modellenmesi gerekmektedir. Bu görüş, Hakura'nın (1997) bulgularıdır, aynı zamanda Davis ve Weinstein'indir (1998). (Choudhri, 2001, s. 2)

Avrupa Birliği ülkelerinin beş ülkesi için verileri kullanarak, ilk olarak Bowen, Leamer ve Sveikauskas (1987), net ihracatın faktör içeriğinin Vanek tarzı (1968) bir faktör bolluğu hesaplamasıyla karşılaştırmasının doğru işaret modeline sahip olduğunu gözlemlerin sadece yarısında bulunduğunu doğrulamıştır. Ancak ortak bir teknoloji matrisi yerine her ülkenin üretim teknikleri kullanıldığında bu oran yüzde 70-80'e yükseliyor. İşlem görmeyen ara girdilerin kullanılmasına ilişkin izin verildiğinde bu oran daha da yükselmiştir. Dolayısıyla, üretim tekniklerindeki farklılıklara izin verildiğinde, faktör içeriği denklemlerinin uyumunu önemli ölçüde geliştirilebilmiştir. (Tosun, 2021, s. 3)

1.2. Dış Ticaret

Uluslararası ticaret, bölgeler ve sınırlar arasındaki mal ve hizmet ya da sermaye alışverişini ifade etmektedir. Ticaret ortakları, her ülke karşılaştırmalı bir avantaja sahip olduğu mallarda uzmanlaştığında ve daha sonra diğer ürünler için ticarete girdiğinde karşılıklı kazanç elde etmektedirler. Diğer bir deyişle, her ulus, yurtiçi fırsat maliyetlerinin diğer ulusların yurtiçi fırsat maliyetlerine göre daha düşük olan mallar üretmeli ve bu malları diğer ülkelerle karşılaştırma yaparak daha yüksek yurt içi fırsat maliyeti olan ürünlerle takas etmelidir. Ülkeler, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları malları üretmekten ve bunları diğer ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu mallar için uluslararası ticaretten yararlanmaktadır. Karşılaştırmalı avantaja ek olarak, ticaretin diğer nedenleri aşağıdaki gibidir: Faktör gelişimlerdeki farklılıklar: Ülkelerin farklı miktarlarda toprağı, işgücü ve sermayesi vardır. Suudi Arabistan'da çok petrol olabilir, ancak belki yeterli ağaçlık olmayabilir. Bu nedenle ahşap ticareti yapmak zorunda kalabilmektedir. Japonya, üstün kalitede teknolojik ürünler üretebilir, ancak birçok doğal kaynaktan yoksun olabilmektedir. Endonezya ile ihtiyaçları için ticaret yapılmaktadır. (V.Vijayasri, 2013, s. 7)

Uzmanlaşma doğrultusunda elde edilen kazançlar: Ülkeler, uzmanlaşmaya istinaden ölçek ekonomilerine özgü kazanabilir ve çıktı arttıkça uzun vade de ortalama maliyet düşüşleri yaşayabilmektedir. (Landsburg, 1999, s. 3)

Siyasi faydalar: Ülkeler, daha yakın kültürel ve politik bağlar kurmak için ticaretten yararlanabilmektedirler. Uluslararası bağlantılar ayrıca uluslararası sorunlara diplomatik çözümlerin teşvik edilmesine yardımcı olmaktadır. (Choudhri, 2001, s.3)

Verimlilik kazanımları: Yurt içi firmalar küresel pazarda rekabet edebilmek için daha verimli olmaya zorlanacaktır. (Chey, 2012)

Artan rekabetin faydaları: Daha fazla rekabet, tüketiciler için daha düşük fiyatlar, tüketici istek ve ihtiyaçlarına daha fazla yanıt verme ve daha geniş bir ürün çeşitliliği sağlamaktadır. (<https://socialsci.libretexts.org/> Boundless, 2021)

Smith'e göre, uluslararası ticaret, her tür ticaret doğrultusunda aynı temelde yatan nedene sahiptir. Ulusların zenginliğinde ticaret, insanın “bir ürünü başka bir ürünle değişim yapıl-

ması, takas etme eğiliminin” sonucudur. İnsanlar birbirleriyle ticaret yaptıklarında, kendi çıkarlarının peşinde koşmaktadır. Ticaretten yararlanmaları gerekmektedir. Böylece tüccarlar, bundan kar elde ettikleri için uluslararası ticareti sürdürmektedirler. Bununla birlikte, Smith yalnızca tek tüccarların değil, toplumun bir bütün olarak uluslararası ticaretten faydalandığını göstermeye çalışmaktadır. (Türk, 2015, s.2)

Smith'in işgücü bölümü hakkındaki düşünceleri, uluslararası ticaret teorisinin temelini oluşturmaktadır. Smith'e göre, "emeğin üretken güçlerinde en büyük gelişmeye" yol açan, iş bölümüdür. Daha ileri bir iş bölümünün sonucu olarak, aynı emek gücü ile daha fazla çıktı üretilmektedir. Bu noktayı, iş bölümünün "aynı sayıda insanın yapabileceği iş miktarında bir artış" ürettiğini gösteren ünlü iğne fabrikası örneği ile açıklamaktadır. Sonra bu gelişmenin üç nedenini belirlemektedir: birincisi, her bir işçide el becerisinin artması; ikincisi, bir iş türünden diğerine geçerken genellikle kaybedilen zamandan tasarruf edilmesi; ve son olarak, işgücünü kolaylaştıran ve tek bir kişinin birçok kişinin işini yapmasını sağlayan çok sayıda makinenin icadı söz konusudur. (Tanyeri, 2000, s. 12)

İşgücü, niteliksel üretim iyileştirmelerine yol açmaktadır. Bu, çıktının arttığı, teknolojik gelişmenin teşvik edildiği ve çalışanların becerilerinin ve üretkenliğinin artırıldığı anlamına gelmektedir. Sonuç olarak, ekonomik büyüme seviyesini teşvik edilir ve ulusal sermaye artmaktadır. Bu, "daha fazla uzmanlaşma, daha fazla büyüme" şeklinde özetlemek mümkündür. (Schumacher, 2012, s. 57-58)

Smith'in mutlak üstünlükler teorisi neredeyse hiç geliştirilmemiştir. Bununla birlikte, bugünün ders kitaplarının çoğu, Smith'e atfedilen mutlak üstünlükler teorisini kısaca açıklamaktadır. Smith'in teorisini “daha sofistike bir teoriye giden bir basamak”, yani David Ricardo'ya atfedilen karşılaştırmalı üstünlükler teorisi olarak açıklanmaktadır. Akabinde, ders kitaplarının çoğu Ricardocu modelin yararlarını ve başarısızlıklarını tartışmaktadır ve Heckscher-Ohlin modeli ve faktör fiyatı eşitleme teoremi dahil olmak üzere karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin neoklasik versiyonunu sunar. Bu şekilde, Smith'in teorisi, doğrudan neoklasik ticaret modellerine teşvik eden teorik bir gelişimin başlangıç noktası olarak sunulmaktadır. Smith'in kaygıları ve fikirleri bu nedenle neo-klasik ticaret teorilerinininkilerle uyumludur. Bununla birlikte, iktisatta en çok övülen teorilerden biri olan karşılaştırmalı üstünlükler teorisidir. (Gençoğlu, 2020, s. 2)

Mutlak üstünlükler teorisinin açıklanması normal olarak iki ülke ve iki ürün (2x2 modeli) örneği ile sunulmaktadır. Her millet, bir ürünü diğer üründen daha az işgücü emeği harcayarak ve dolayısıyla daha ucuza üretebilir. Sonuç olarak, her milletin bir ürünün üretiminde mutlak bir üstünlüğü vardır. Her iki ülke de birbiriyle ticarete başlarsa, her ülke mutlak üstünlüğe sahip olduğu ürünün üretiminde uzmanlaşacak ve ihtiyacı olan ürünü uluslararası ticaret yoluyla elde edecektir. (Schumacher, 2012, s. 64-65)

Ekonomide, karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, bir tarafın belirli bir ürünü veya hizmeti diğerine göre daha düşük bir marjinal ve fırsat maliyetiyle üretme kabiliyetini ifade etmektedir. Bir ülke tüm ürünlerin üretiminde diğerine göre daha verimli (tüm ürünlerde mutlak bir üstünlüğe) sahip olsa bile, her iki ülke yine de birbirleriyle ticaret yaparak kazanacaktır. Daha spesifik olarak, ülkeler ithalatın fırsat maliyetini inceler, eğer yerel üretiminin maliyetinden düşükse, ürünleri ithal etmelidir. Karşılaştırmalı üstünlüğe göre uzmanlaşma, dünya kaynaklarının daha verimli bir şekilde tahsis edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Her iki ürünün daha büyük çıktıları her iki ülke için de kullanılabilir hale gelmektedir. Uluslararası uzmanlaşma ve ticaretin sonucu, bir ulusun daha fazla iyi kaynağa sahip olmasına veya gelişmiş üretim tekniklerini keşfetmesine eşdeğerdir. (<https://socialsci.libretexts.org/> Boundless, 2021)

1.3 Dış Ticaret Şekilleri

Uluslararası ekonomik entegrasyon, ortak çıkarları artırmak için ülkeler arasındaki ticaretin ve diğer ekonomik ilişkilerin serbestleştirilmesi süreci olarak tanımlanabilmektedir. Çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, dünya ticaretini serbestleştirmeye yönelik uluslararası çabalar hız kazanmıştır ve ülke savaş zamanı ekonomisini eski haline getirmek ve yeni bir finansal sistem kurmak için birlikte çalışmıştır. Ülkelerin ortak bir amaç olan uluslararası ticareti serbestleştirme girişimleri iki yönde gelişmiştir. Birincisi, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (GATT) özellikle 1990'ların başından itibaren giderek daha önemli hale gelmesi, ikincisi ise bölgesel ekonomilerin entegrasyonudur. (Akıncı, 2013, 2-3)

GATT olarak kısaltılan bu girişim, dünya ticaretinin önündeki engelleri kaldırmak için ülkeler tarafından uygulanan tarifelerin ve diğer ticaret kısıtlamalarının azaltılmasını sağlamaktadır. Dünya ticaretini serbestleştirmek için başlatılan ikinci girişim ise ekonomik bağlardır. Günümüzün artan rekabet durumuyla baş etme ve globalleşme doğrultusunda pazarlarda egemen olma çabaları sayesinde, coğrafi olarak yakın ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek için ekonomik entegrasyonun önemi artmaktadır. Dünyanın başarılı düzeylerinde ekonomik bütünleşme dinamikleri, Avrupa'da doğan ve uzun bir sürecin ardından 2. Dünya Savaşı akabinde Avrupa Birliği (AB) isimlendirilmesiyle birleşme hareketi olmuştur. (Yazgan, 2011, s. 11-12)

Bölgesel ticari serbestleştirme politikalarının bir sonucu olarak farklı ülkeler tarafından ekonomik birliklerin oluşturulması olarak tanımlanan ekonomik entegrasyon, ülkeleri siyasi olarak bağımsız ve ekonomik olarak birbirine bağımlı hale getirmektedir. Her ülke ekonomik bütünleşme hareketine katılarak üretim kapasitesini, kaynakların verimli kullanımını ve toplumsal refahı geliştirmeyi amaçlamaktadır. (Şanlı, 2008, s. 14)

Tercihli ticaret anlaşmaları:

Dünya ticaret sisteminin tercihli ticarete doğru bu evriminin yanı sıra, ticaret tercihlerinin ekonomisi, tercihli anlaşmaların siyasi ve ekonomik belirleyicileri ile ikili ve çok taraflı yaklaşımlar arasındaki karşılıklı etkileşim üzerine akademik ve politika literatürüne ilgi

yoğunlaşmıştır. Ticaret tercihlerine yönelik hızlanmanın, ülkelerin çok faydalı sürecine katkı sağlamak suretiyle ticaretin serbestleştirilmesi için daha hızlı ve daha verimli bir yol olduğu ve bu nedenle çok taraflı serbest ticaret hedefine ulaşmak için tercih edilen bir yol olarak görülmesi gerektiği öne sürülmüştür. (Doğan, 2014, s. 7)

Öte yandan, çok taraflı yaklaşımlar doğrultusunda ithalatın olabileceği gibi, ticaretteki tercihlerin neden olduğu verimsizliklerden kaynaklanan refah kaybı olasılığını tartışmışlardır. Ticaret sapması söz konusu olduğunda, üye ülkeler pazarlarında bir ürünün üretimi potansiyel olarak maliyetlidir ve ülkenin ihracatlarında ticari şartlarda kayıplara neden olabilmektedir. Çok taraflı yaklaşımlara istinaden tercihli ticaret anlaşmalarının serbest ticarete giden basit tekdüze bir yol olarak görülmemesi gerektiğini savunmuşlardır. Tarife tercihleri dünya ticaretinin nispeten küçük bir bölümüdür. Bu, tercihli ticaret anlaşmalarının serbestleştirilmesi doğrultusunda etkinliğine ilişkin iddialara şüphe uyandırmaktadır. Literatürlerde sunulan bir çok görüşe istinaden, tercihli anlaşmalar yoluyla sağlanan liberalleşmenin pratikte refahın iyileşip iyileşmediğine dair tahminler sunarken, aynı zamanda bir çok çalışma doğrultusunda tercihli ticaret bölgesi anlaşmaları sonucunda ticaret sapmaları öngörülmüştür. (Yılmaz, 2020, s. 22)

Üye olmayan ülkelerin ticaret koşulları üzerindeki olumsuz etkileri de literatürde bulunmuş olup, tercihli ticaret bölgesi dışarıdakileri olumsuz etkileme potansiyelini vurgulamaktadır. Zengin bir ampirik literatür doğrultusunda tarife tercihlerinin çok taraflı liberalleşmeye yardımcı olup olmadığı veya zarar verip vermediği sorusuna ilişkin karışık sonuçlar bulunurken, anti dumping vergileri gibi ticaret politikasının daha esnek araçlarında farklılık söz konusudur. Son olarak, tercihli ticaret anlaşmaları motivasyonunun biraz da ticaret engellerinin azaltılmasıyla ilgili olduğu ve kurumsal uyum sağlamak için "daha derin" entegrasyon biçimlerini üstlenmesi doğrultusunda bir araç olduğu, son zamanlarda gelişen ve popüler argümanı dikkate alınmaktadır (Krishna, 2012, s. 4-6).

Serbest ticaret bölgesi:

İki veya daha fazla ülke arasında, ürün ve hizmet ticaretini etkileyen belirli yükümlülükler ve diğer konular doğrultusunda yanı sıra, yatırımcılar ve fikri mülkiyet hakları için korumalar üzerinde anlaştıkları bir husustur. Serbest ticaret bölgesi, azaltılmış tarifeler ve diğer hükümler aracılığıyla şirketlerin küresel pazara daha kolay girmesine ve rekabet etmesine

yardımcı olabilmektedir. Her bir serbest ticaret anlaşmasının özellikleri değişiklik gösterse de, genellikle ticaret engellerinin azaltılmasını ve daha istikrarlı ve şeffaf bir ticaret ve yatırım ortamının oluşturulmasını sağlamaktadırlar (<https://www.trade.gov/> Administration, 2021).

Serbest ticaret anlaşmaları genellikle kalkınma araçları olarak teşvik edilir ve gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun ortadan kaldırılması, aynı zamanda yaşam standardının yükseltilmesi için hayati önem taşımaktadır. Uluslararası finans kurumları ve birçok siyasi lider, ticaretin serbestleştirilmesi doğrultusunda önemli bir unsur olduğunu, daha fazla yabancı yatırımın ve dış pazarlara daha fazla erişimin gelişmiş ve gelişmekte olan dünya arasındaki uçurumu kapatacağını savunmaktadır. Ne yazık ki, geçmiş serbest ticaret anlaşmalarının kanıtlanmış etkisi, küresel güney ülkeleri için artan yoksullaşma ve az gelişmişlik olmuştur. (<https://www.exploring-economics.org/>, 2016)

Güney ülkeleri, ticaret politikaları için müzakere süreçlerinde bile genellikle dezavantajlı durumda. Dünya Ticaret Örgütü'nün üyelerinin 3/4'ü gelişmekte olan ülkeler iken, bunların çoğu yardım, ithalat, ihracat veya güvenlik açısından ekonomik olarak ABD, Avrupa Birliği veya Japonya'ya bağımlıdır. Ek olarak, gelişmekte olan ülkeler daha az insan ve teknik kaynağa sahipler ve müzakerelere daha az hazırlıklı giriyorlar çünkü gelişmiş ülkelerinkine benzer bir müzakereci ve çevirmen ekibi tutamamaktadırlar. Dahası, ticaret kuralları, ekonomik ve politik farklılıklara bakılmaksızın, genel olarak tüm ülkelere aynı şekilde uygulanacak şekilde müzakere edilmektedir. Bu nedenle, Avrupa ve ABD'nin zengin, sanayi sonrası ekonomilerine uygulanan kurallar, önemli ölçüde farklı ihtiyaçları olan daha fakir, tarımsal ülkeler için de aynıdır. (Gould, 1993, s. 14)

Güney ülkelerinin tarım sektörü özellikle serbest ticaret politikalarından çok etkilenmektedir. Güney ülkelerinde, nüfusun önemli bir yüzdesi geçimlik veya ticari tarımla uğraşmaktadır. Tarımsal ithalatın önündeki engeller olmaksızın, yabancı tarım ticareti ithalatı yerel fiyatları düşürerek güney ülkelerinden çiftçileri işsiz bırakabilmektedir. Meksika'da, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) uyarınca, kırsal alanlardan şehir merkezlerine ve iş arayan ABD'ye göçte büyük artışlara neden olmuştur. Bu göçmenler için istihdam mevcut olduğunda, işçiler düşük ücretlere ve kötü koşullara tabidir. Ekonomi Politikası Enstitüsü'ne göre, Meksika'da NAFTA'nın uygulanmasından bu yana eksik istihdam hızla

artarken, Meksika'nın ücretleri kısmen yerli tarımın tahrip olması nedeniyle 27% düşmüştür. (<https://www.citizenstrade.org/>, 2010)

Tarım, halk sağlığı ile birlikte, DTÖ'nin Ticaretle İlgili Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPS) anlaşması ve diğer serbest ticaret anlaşmalarındaki benzer hükümler yoluyla ABD patent ve telif hakkı korumalarının kapsamından da etkilenmektedir. TRIPS, geleneksel olarak küçük çiftçiler ve yerli gruplar tarafından yetiştirilen bitki ve hayvan çeşitleri gibi yaşam tarzları da dahil olmak üzere geniş bir ürün yelpazesi üzerindeki patent haklarının tanınmasını zorunlu kılmaktadır. Tohumların patentlenmesi, çiftçilerin tohum tasarrufu yapmak yerine her yıl yeni tohumlar satın almalarını gerektirmektedir ve böylece üretim maliyetini önemli ölçüde artırmıştır. Patentli ve telif hakkıyla korunan ilaçların daha yüksek fiyatları, hayati ilaçlara uygun fiyatlı erişimi yasaklayarak yoksul ülkelerdeki sağlık sistemleri üzerinde yıkıcı etkilere neden olmuştur. Bu ticaret kuralları, gelişmekte olan ülkelere milyarlarca doların, kamu refahı üzerindeki feci etkileri göz ardı edilirken, telif ücreti şeklinde gelişmiş ülkelere transfer edilmesine yol açmıştır. (Yılmaz, 2020, s. 5)

Serbest ticaret anlaşmalarının çoğu, işgücü haklarını, insan haklarını ve çevreyi korumak için uygulanabilir hükümler içermemektedir. Standartların eksikliği, çok uluslu şirketlerin en uygun işgücü ücreti arayışı ülkeden ülkeye hareket ettiği “dibe doğru yarış” a yol açmıştır. Bu yatırım akışkanlığı istikrarsızlık yaratır ve yatırımcıları çekmek için en düşük standartlar ve en az koruma için rekabet etmeye zorlamaktadır. Gelişmekte olan ülkeler güçlü çalışma ve çevre standartları empoze etseler bile, NAFTA'daki yatırım hükümleri ve halihazırda müzakere altında olan birçok ticaret anlaşması, şirketlerin ticaret gerçekleştirebilmeleri doğrultusunda önündeki engeller olarak bu tür yasalara meydan okumasına izin verebilecektir. (<https://www.citizenstrade.org/>, 2010)

Günümüz dünyasında, Dünya Ticaret Örgütü'nün yüksek düzeyde liberalleşme başarısı nedeniyle ülkeler ikili ve Serbest Ticaret Bölgesine girme eğilimindedir. DTÖ'nün düzenlemeleri tüm üyeleri bağlar, ancak bazen daha rekabetçi koşullar, ülkeler tarafından daha iyi pazar erişim koşullarına ihtiyaç duyulmaktadır, ve bu bölgesel-çok taraflı düzenlemelerle sağlanmaktadır. Bu eğilim nedeniyle, DTÖ'ye bildirilen yaklaşık 500 Serbest Ticaret Bölgesi bulunmaktadır.

Türkiye şimdiye kadar 38 ülke ile STA'lar gerçekleştirmiştir, bunlardan 11'i bu ülkelerin AB'ye katılımı nedeniyle yürürlükten kaldırılmıştır. Türkiye'de halihazırda yürürlükte olan 22 STA bulunmaktadır: EFTA, İsrail, Makedonya, Bosna-Hersek, Filistin, Tunus, Fas, Mısır, Arnavutluk, Gürcistan, Karadağ, Sırbistan, Şili, Mauritius, Güney Kore, Malezya, Moldova, Faroe Adaları, Singapur, Kosova, Venezuela ve Birleşmiş Krallık. (<https://www.trade.gov.tr/>, tarih yok)

Gümrük Birliği:

Ülkeler arasındaki gümrük birliği iki ana unsur belirler: üyeler arasındaki tarifeleri, belirli ithalat veya ihracat için ödenen vergileri kaldırmaktadır ve üye olmayanlar için ortak bir dış tarife belirlemektedir. Ortak dış tarife, genel olarak, bir üyenin gümrük birliği dışından ürün ithal ettiği her yerde aynı tarifenin uygulanacağı anlamına gelmektedir. (Keskin, 2009, s.7)

Şu anda Dünya Ticaret Örgütü'nde bildirilen 16 gümrük birliği bulunmaktadır. Her birinin ticaretin çoğunu kapsayan ortak bir dış tarifesi vardır, ancak istisnalar da vardır. Örneğin, AB'nin gümrük birliğinin tüm malları kapsadığı durumlarda, Güney Amerika gümrük birliği MERCOSUR (Arjantin, Brezilya ve Uruguay'ı içerir) motorlu taşıtları ve şekeri kapsamamaktadır ve Türkiye'nin AB ile gümrük birliği birincil tarım mallarını, çelik ürünler, kömürü kapsamamaktadır. (Kabaalioglu, 1998,s. 4)

Serbest ticaret anlaşması, ülkeler arasında ticareti yapılan ürünler üzerindeki tarifeleri ve diğer kısıtlamaları kaldıran bir anlaşmadır. Gümrük birliği ile serbest ticaret anlaşması arasındaki temel fark, sıfır (veya azaltılmış) tarifelerin bir STA'nın parçası olduğu durumlarda bile, bu tarifelerden yararlanmak için ekstra bürokrasiye ihtiyaç duyulmasıdır. Bir STA kapsamında ihracat yapmak, şirketlerin ürünlerinin yalnızca STA'ya kaydolan ülkelere geldiğini kanıtlamak için karmaşık bir dizi kurala (tercihli menşe kuralları olarak bilinmektedir) uymaları gerektiği anlamına gelmektedir. Örneğin, AB-Güney Kore serbest ticaret anlaşmasında, AB'ye Güney Kore'den gelen bir arabanın tarifesiz erişime hak kazanması için % 55 'Kore'de üretilmiş olması gerekmektedir. Gümrük birliği için, bir ürün doğrultusunda belirlenen ortak dış tarife ödendikten sonra, “serbest dolaşımda” olur ve tüccarlar, yalnızca kullandıkları ürünler veya parçalar için ortak dış tarifenin ödendiğini kanıtlamak zorundadır. Bunu kanıtlamak, ithal edilen ürünlerin menşeyini kanıtlamaktan çok daha kolaydır. (DURA, 2000, s.15)

Güvenlik kontrolü için ön beyan, dolaşım sertifikası, fatura ve nakliye belgeleri dahil olmak üzere gümrük belgelerine tabi olan ihtiyacı ortadan kaldırmamaktadır. Sınırdaki mevzuat kontrolleri, KDV kontrolleri ve kaçakçılık kontrolleri gibi, gümrük birliği tarafından kaldırılmayan, yetkililerin yapabileceği çok sayıda kontrol vardır. Ancak, Avrupa Birliği Pazarına üye olmak bu kontrolleri büyük ölçüde azaltmaktadır. (<https://www.instituteforgovernment.org.uk>, 2020)

Ortak Pazar:

Ürünlerin ve hizmetlerin ortak ülkeler arasında serbestçe hareket ettiği durumu ifade etmektedir. Üretim faktörlerinin (Sermaye ve Emek) serbestçe hareket etmesine izin veren, akabinde dünyanın geri kalanıyla ortak politikalar ve dış tarifeler uygulayan yaklaşımdır. Ekonomik Birlik veya Ekonomik ve Sosyal Birlik, ülkelerin karar verdikleri duruma istinaden a) mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı; b) üretim faktörlerinin serbest dolaşımı; c) ortak ticaret politikalarının ve dünyanın geri kalanıyla ortak dış tarifelerin uygulanması; d) uyumlu hale getirilmiştir veya ortak sosyal politikalar; e) özellikle para ve bütçe politikaları dahil olmak üzere makroekonomik politikalarının koordinasyonu. Son olarak, Ekonomik ve Parasal Birlik, ortak para ve finans politikalarının uygulanmasına ve ortaklar arasında tek bir para biriminin oluşturulmasına yol açmaktadır. Bu aşamada, ortak ülkelerin farklı pazarları, ister ürün ve hizmetler, ister emek, ister sermaye ve finans piyasaları olsun, dahil edilmektedir. (Koné, s. 396-397)

Sermaye ve hizmetler, üye ülkeler içerisinde serbestçe hareket edebilir, ölçek ekonomilerini genişletebilmektedir ve karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Ancak her ulusal pazarın ürün standartları gibi kendi düzenlemeleri de vardır. (<https://transportgeography.org>, 2021)

Ortak pazar, her üye ülkenin iç pazarını oluşturan genişleyen bir iç pazardır. İç pazarın temel ilkeleri: mali uyum, ekonomik politikaların görece uyumu ve sınır bariyerlerinin kaldırılması, üretim faktörlerinin dinamizmini garanti etmektedir. (<https://www.tuicakademi.org/>, 2011)

Ekonomik ve Parasal Birlik:

1 Ocak 1993'te Avrupa Topluluğu tek bir entegre pazar haline gelmeye hazırlanmaktadır. Ürünlerin, sermayenin ve emeğin serbest dolaşımının önündeki kalan ulusal engellerin ço-

ğunun ortadan kalkması gerekmiştir. Sonuç olarak, üye devletler arasındaki ekonomik karşılıklı bağımlılıkta önemli bir artış olmalıdır. Aralık 1991’de, ekonomik, sosyal ve dış politika alanlarında bir dizi karar verme kapasitesinin ulusal düzeyden topluluk düzeyine aktarılmasını önermektedir. Yürürlüğe girmeden önce on iki üye ülkenin parlamentoları ve / veya seçmenleri tarafından onaylanması gerekiyordu, ancak Danimarka referandumunda onaylanma reddedilmiştir. Ekonomik politikası oluşturma alanında, Maastricht anlaşmasının en önemli bileşeni, parasal birliğe giden kesin bir rotanın haritalanması ve nihayetinde ortak bir para biriminin getirilmesi olmuştur. Ulusal merkez bankalarının yöneticilerinden oluşan ve Avrupa Komisyonu Başkanı Jacques Delors'un başkanlık ettiği Delors Komitesi'nin 1990'daki raporu, rasyonel planı sağlamıştır ve Maastricht anlaşması bu raporun temel özelliklerinin çoğunu içermektedir. (<https://www.ikv.org.tr/>, 2021)

Anlaşma, nihayetinde para politikasını ulusal merkez bankalarından devralacak olan bir Avrupa Merkez Bankası oluşturulması, hem kurumsal yapıyı hem de operasyonel hedeflerin tespiti konularını içermektedir. Aynı zamanda bu anlaşma ile kesin bir zaman çizelgesi belirlenmesi de amaçlanmaktadır. Parasal birliğin yanı sıra münferit ülkeleri bile birliğe kabul edilebileceği söz konusu olmuştur. Son olarak, ulusal maliye politikalarının yürütülmesi ve denetlenmesi ile ilgili bir dizi madde içermektedir. Bu son konu, hem akademik hem de siyasi açıdan muhtemelen en tartışmalı olanı olmuştur. (Bean, 1992, s. 31-32)

Yükselen ekonomik entegrasyonun faydalarından yararlanmak için 11 Avrupa ülkesi Ekonomik ve Parasal Birliği oluşturmuştur ve 1 Ocak 1999'da ortak para birimi olan EURO’yu (€) kullanmaya başlamıştır. Ekonomik ve Parasal Birliğin kurulması, Avrupa ekonomik entegrasyonuna doğru onlarca yıllık hareketin doruk noktasına işaret etmektedir. 1951’de Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda, kömür ve çelik için ortak bir pazar oluşturarak Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu’nu kurmuştur. 1957’de aynı altı ülke, Avrupa Ekonomik Topluluğu’nu (AET) veya Ortak Pazarı oluşturan Roma Antlaşması’nı imzalamıştır. (İrlanda, Danimarka 1972’de katıldı.) Bir Avrupa para birliği öneren Werner Raporu, 1971’de AET üyelerinin devlet başkanları tarafından kabul edilmiştir. Sistem ve sekiz ülke para birimlerinin döviz değerini diğer üyelerin para birimleri karşısında öngörülen aralıkta tutmayı kabul etmiştir. 1992 Maastricht Antlaşması, Ekonomik ve Parasal Birliğin oluşturulması için bir zaman çizelgesi ve ülkelerin sahip olduğu enflasyon oranları,

faiz oranları, hükümet açıkları ve devlet borçları sınırlarını belirlemiştir. (Geldi, 2010, s. 39)

Ortak para birimi, Ekonomik ve Parasal Birlik ülkeleri arasındaki ticareti yalnızca işlem maliyetlerini azaltarak değil, aynı zamanda hem içindeki döviz kuru belirsizliğini hem de döviz riskine karşı koruma maliyetlerini ortadan kaldırarak teşvik edecektir. Bu nedenle, Alman şarap ithalatçısı, siparişi verdiği andan şarabı ödemesi gereken zamana kadar mark / frank döviz kuruna ne olabileceği konusunda endişelenmek zorunda kalmayacak ve bir döviz kurundaki olası olumsuz değişikliklere karşı koruma sağlamak için vadeli sözleşme yapması gerekmemektedir. Uluslararası ticaretin azalan maliyetleri, firmaları daha çok Ekonomik ve Parasal Birlik ülkelerindeki firmalarla rekabet etmelerine zorlayacaktır. Dolayısıyla, firmalar daha geniş pazar alanları için üretim yapacaklarından, artan ölçek ekonomilerinden yararlanabileceklerdir. Tek bir para biriminin kullanılması, genellikle ABD ekonomisinin yıllar içinde başarısına katkıda bulunan bir faktör olarak kabul edilmektedir ve Avrupalılar, tek bir para biriminin kullanılmasının onlara benzer faydalar sağlayacağını ummaktadır. (<https://www.newyorkfed.org/>, tarih yok)

Tam İktisadi Bütünleşme:

Bu dönem, ekonomik birleşme hareketinin en gelişmiş aşamasıdır. Entegrasyon doğrultusunda iç tarife engellerinin kaldırılması, ortak dış engellerin yaratılması ve unsurların serbest dolaşımına ek olarak ekonomik-sosyal politikalarının koordinasyonu ve uyumlaştırılması da vardır. Ekonomik birlik aşamasında politika oluşturmada, üye ülkeleri temsil eden yönetim kurulu karar alma organıdır. Ancak, her ülke bu mekanizmayı kendi uygulamaktadır. Ekonomik birlikte uyumlu politikalar: Entegrasyon, yalnızca gümrük engellerini kaldırarak veya sermaye ve emek akışını serbestleştirerek değil, faktör ve ürün piyasalarında da gerçekleşmektedir. Üye Devletler, mevzuattan vergilere kadar farklı politika araçlarına ve bu eğilimlere karşı koymak için farklı teşviklere yönelmeyi uygun bulmaktadır. Bu nedenle, uluslararası etkiye sahip çevre sorunları gibi ortak politikalar, uluslararası politikalar ve büyük ölçekli teknoloji gerektiren alanlarda ortak projeler gibi bu alanlarda uyum sağlamak rasyonel yaklaşımlardır. Tam iktisadi bütünleşmenin bir örneği olarak, Maastricht Anlaşmaları uyarınca adını 1 Ocak 1993'te Avrupa Birliği olarak değiştiren Avrupa Ekonomik Topluluğu'dur. (<https://www.tuicakademi.org/>, 2011)

Politik Bütünleşmeler:

Ortak bir hükümetle potansiyel olarak en gelişmiş entegrasyon biçimini temsil etmektedir ve bir üye ülkenin egemenliğinin önemli ölçüde azaldığını öngörmektedir. Yalnızca, merkezi hükümetin varlığını temsil eden yaklaşım ve özerklik düzeyine sahip bölgelerin (iller, eyaletler, vb.) olduğu federasyonlar gibi ulus devletlerde bulunmaktadır. (<https://transportgeography.org>, tarih yok)

1.4 Dış Ticaretle İlgili İlintili Kurumlar

Küresel ekonomik ilişkilerdeki son eğilimler gelişmekte olan ülkelerin zorluklarını vurgulamaktadır, ticaretle ilgili etkin kurumlar kurma çabaları ile karşı karşıyadır. Akabinde kalkınma odaklı uluslararası ticaret ve ekonomik entegrasyona teşvik kazandırmıştır. Bu bağlamda, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) rolü, ülkelerin uluslararası ticaret sistemine yararlı bir şekilde entegre olmalarına yardımcı olmak açısından çok önemlidir. Mevcut ekonomik aşamada küreselleşme, ülkeler de gerçekten derinleşen entegrasyonun faydalarından yararlanmak için bu küresel ekonomik sisteme katılmaya çalışmaktadırlar. Analizin ana odağı, ticareti yöneten kanunlar ve düzenleyici çerçeveler gibi ticaretle ilgili kurumların ve ticaretle ilgili politikaların tasarlanması, uygulanması ve değerlendirilmesi için idari mekanizmalar ve süreçler gibi ticaretle ilgili kurumların geliştirilmesi için DTÖ üyeliğinin sonuçlarıdır. Bu kurumların ulusal düzeyde etkinliği, ticaretin serbestleştirilmesinin sağlanması ve çok taraflı ticaret sisteminden faydaların garanti edilmesi açısından çok önemlidir. (Çetinkaya, 2019, s. 18)

Günümüzde uluslararası ticaret sistemi, çok daha geniş bir ekonomik faaliyet, sorun, kural ve taahhüt yelpazesini içermektedir. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasının (GATT) 1994 öncesi rejimi ve çoğunlukla gümrük vergilerinin serbestleştirilmesiyle sınırlı olan tercihli ticaret anlaşmaları (STA). Daha önce uluslararası boyutları sektöre veya konuya özel anlaşmalarla ele alınan yatırım, çevre koruma ve fikri mülkiyet hakları gibi konular ve düzenlemeler artık ticaret politikası kapsamına alınmıştır. Sonuç olarak, yalnızca ürünler

değil, aynı zamanda hizmetlerin, yatırımların, fikri mülkiyetin ve hatta insanların sınır ötesi hareketleri artık genel ticaret politikası gündemine dahil edilmektedir. (Basu, 2009, s. 1-2)

Günümüzde bölgeler arası ticaret, şu anda çeşitli bölgesel ticaret anlaşmaları tarafından kolaylaştırılmaktadır, örneğin Kuzey Amerika ekonomisi, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Birliği (NAFTA), Karayip Topluluğu ve Ortak Pazar (CARICOM) ve Orta Bölgesel ticareti kolaylaştırma sürecine yardımcı olan Amerikan Ortak Pazarı (CACM). (Ojeaga, 2014, s. 585)

1.5 İthalat

İthalat, en basit tanımıyla, yurt dışında üretilen aynı zamanda zorunlu gümrük düzenlemeleri çerçevesinde ve serbestçe ithal edilen bir ürünü satın almaktır. Dış ülkelerden satın alınan ürünler olarak da bilinen ithalat, ihracat kavramının tersi olarak tanımlanabilmektedir. Dış ticarete en önemli verilerden biri olan ithalat, bir ülkenin ihracatla ticaret dengesini oluşturan en önemli iki faktör olarak kabul edilmektedir. (<http://gazeteforex.org/> İNCE, 2021)

İthalat yapmak için öncelikle hangi ürün ithal edileceğine dair spekülasyon yapılması ve bu ürünün ithal edilmesinde herhangi bir yasal engel bulunmamasının teyit edilmesi gerekmektedir. İthalatlar doğrudan bireyler veya tüzel kişiler, devlet veya devlete ait şirketler tarafından gerçekleştirilebilir. İthalat türlerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- Akreditifli İthalat - Alıcı, malın sevkiyatından önce banka aracılığıyla satıcının bulunduğu yerde bankadaki sevkiyat belgeleri karşılığında ödeme için kredi almasıdır.
- Ürün Karşılığı İthalat - Ürünlerin gümrük işlemleri yapıp belgelendikten sonra bir bedel ödenerek gerçekleştirilen ithalat faaliyetidir.
- Serbest ithalat - Vergi ödemediği ülkeye ithal edilen mallar (kişisel eşyalar, hediyeler vb.).
- Evrak karşılığı ithalat - Ürünlerin ithalatı gerçekleşen ülke 'den varış şartı olmaksızın ayrıldığı teyit eden belge bedeli ödenerek banka dekontu alınarak yapılan ithalat faaliyetidir.

- Vadeli ithalat - Ödeme bedeli sonra yapılabilecek olan ithalat şeklidir.
- Geçici ürünler ithalatı - İhracat hedefi doğrultusunda gerçekleşen ithalatlar.

(<https://www.osmaniyetso.org.tr/>, 2013)

1.6 İhracat

Kişi ve kuruluşların ürettikleri ürün ve hizmetlerin yurt dışında satış mekanizmalarına ihracat denmektedir. Uluslararası standartlar ve piyasa koşullarına uygun yüksek kaliteli ürünlerin üretilmesi, yurtdışında pazarlanması, promosyon, paketleme ve teslimat yöntemlerinin doğru seçilmesi, en makul dağıtım doğrultusunda gerekli prosedürlerin zamanında uygulanması, ihracatçı kendi ülkesinin ticaret hukuku mevzuatını iyice incelemesi ve ürünün istenilen yere ulaştırılmasının sağlanması, zamanında teslimatı yapılmasına kadar çeşitli aşamalarda ihracat gerçekleştirilmektedir. (<https://www.osmaniyetso.org.tr/>, 2013)

İhracat, ülkeden ülkeye ürün satışı ve nakliyesi gibi basit yollarla açıklanabilir. Gümrük kanunun ihracatla ilgili bölümü, ihracatı genellikle teknik bir şekilde tanımlanmaktadır. Bu nedenle ihracat, bir ülkeden diğerine ürünlerin gönderilmesi anlamına gelmektedir. Hizmetler de aynı zamanda bir emtia olarak da ihraç edilebilir. Ancak Türkiye dışında gerçekleşmesi beklenen ihracat, yabancı müşterilerin bu hizmetten yurtdışında yararlanması gerekmektedir. Gümrük mevzuatı sadece girişlerin ve Türkiye'den çıkan eşya ve araçlar için geçerlidir. Türkiye'den yabancı bir müşteriye bir hizmet ihraç ederseniz, bu iki ülke arasında fiziki bir değişim olarak yapılamamaktadır. Satılan hizmetinizin ücreti yabancı alıcı tarafından ödenecektir. Bu nedenle ihracat faaliyetleri açısından sadece iki ülke arasında para akışı gerçekleşmektedir. (<https://gumrukrehberi.gov.tr/>)

1.7 Döviz

Uluslararası bir para birimi genellikle kendi ülkesinin dışında başka bir yerde kullanılan bir döviz olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, kavram daha sistematik bir analiz için daha fazla detaylandırılması mümkündür ve bunu yapmanın genel olarak iki yolu vardır.

Biri uluslararası bir para birimini işlevleri açısından kavramsallaştırmak, diğeri ise uluslararası kullanımlarını destekleyen faktörlerin niteliklerine göre sınıflandırılmasıdır. İlk yaklaşım iktisat araştırmalarında yaygın olarak benimsenirken, ikincisi politik ekonomi doğrultusunda araştırmalarda daha fazla kullanılmaktadır. (<https://www.stlouisfed.org>)

Ulusal bir para birimi gibi, uluslararası para birimi de finansal araç olarak üç işlevini yerine getirir - bir değişim aracı, bir hesap birimi ve bir değer deposu olarak. Bunu özel ve kamusal işlemler için iki farklı seviyede yapabilmektedir. Bir değişim aracı olarak, özel aktörler tarafından uluslararası ekonomik işlemleri çözmek için veya hükümetler tarafından bir döviz piyasası müdahale rolü olan para birimi olarak kullanılabilir. Bir hesap birimi olarak, özel düzeyde, uluslararası ekonomik işlemleri ifade ederken, kamu düzeyinde hükümetlerin para birimlerini sabitlediği bir dayanak noktası rolünü oynamaktadır. Bir değer deposu olarak, özel düzeyde veya kamu düzeyinde bir yatırım varlığı olarak, aynı zamanda rezerv para birimi olarak kullanılmaktadır. (Oktay, 2016, s. 4-5)

Uluslararası bir finansal aracının tüm bu rollerini yerine getiren para birimlerinin sayısı çok sınırlıdır. Dolar (\$) şu anda küresel ölçekte finansal araç etkisini tüm dünyanın kilit para birimi olarak hizmet veren tek dövizdir. Euro (€) gibi bazı para birimleri de tüm bu rolleri yerine getirirler, ancak yalnızca daha sınırlı coğrafik bölgelerde etkileri vardır. Uluslararası para birimlerinin fonksiyonel kavramsallaştırması, ilgili para biriminin parasal işlevlerinin kapsamı ve ayrıca tanınan parasal işlevler açısından küreselleşme derecesine istinaden para biriminin küreselleşmesini değerlendirmek için analitik bir çerçeve sağlayarak uluslararası para birimlerinin incelenmesine önemli katkı sağlamaktadır. (Chey, 2012, s. 52-53)

1.8 Döviz Kuru

Döviz kuru, bir para biriminin başka bir para birimi koşullarında fiyatıdır. Ulusal sınırlar arasında ticaret yaptığımızda, bu oranları, alım satım yaptığımıza istinaden diğer ülkenin para biriminde ne kadar değerli olduğunu hesaplamak için kullanılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı ile 1970'lerin başı arasında dünyadaki çoğu ülkede sabit döviz kuru sistemi vardır. Birleşmiş Devletler, doların belirli bir miktarda altın değerinde eşit olduğuna ve diğer her

şeyin dolarla bağlantılı olduğuna karar vermiştir. Akabinde ekonomik koşullar basit ve istikrarlı devam etmiştir - ülkeler, para birimlerinin kaç dolar değerinde olduğunu değiştirmek istiyorlarsa uluslararası onay almak zorundadır ve paranın çok hızlı hareket etmesine karşı kuralları vardır. (Kaya, 2012, s.9-11)

Sorun, ABD'nin fiyatı sabit tutabilmek için elinde çok miktarda altın olması gerektiğidir. 1970'lerin başında Amerikalıların altınları bitmeye başlamıştır ve sistem çökmüştür. Şimdi, dünyadaki çoğu ülke, hiçbir şeye sabitlenmeyen dalgalı döviz kurlarını benimsemiştir. Bu oranlar kimin hangi para biriminden ne kadar istediğine bağlı olarak değişmektedir. Bu bireyler ve şirketler için biraz can sıkıcı durumda yer almaktadır. Farklı para birimlerinin fiyatları her saat değişebilme potansiyeline sahiptir (<https://www.ecnmy.org/> What are Exchange Rates, tarih yok).

1.9 Kur Uygulamaları ve Politikaları

Döviz kuru uygulamalarında ekonomi politikaları doğrultusunda önemli yapı taşları hakkında az çok uzlaşmaya dayalı bir görüş sunulmaktadır. Devletlerin karşı karşıya kaldığı ödünleşmelerle yüzleşirken yaptıkları seçimleri etkileyen sosyo-politik yapıcılarının, makro-ekonomik, dağıtımsal, kurumsal özellikler ekonomik faktörlerdir. Bunun kapsamlı bir araştırma olması amaçlanmamıştır, ancak takip eden deneysel çalışmaları motive etmeye yardımcı olmaktadır. Bu projedeki çalışmaların açıklamaya çalıştığı temel konu döviz kuru politikasıdır, akabinde hem döviz kuru rejimi ile ilgili hükümet kararları hem de döviz kuru politikaları seviyesi ile ilgili kararlar yer almaktadır. Rejim kararı, para biriminin serbestçe dalgalanmasına veya başka bir para birimine karşı sabitlenmesine izin verilme derecesini belirlemeye yöneliktir. Bu tür rejim seçeneklerinin, yönetilen çeşitli dalgalanmalar yoluyla tamamen serbest dolaşımdan, hedef bölgeden dolarizasyon'a kadar değişen geniş bir yelpazesi vardır. (Ketboğa, 2019, s. 182-183)

Teori ve deneyimler, nominal döviz kuru hareketlerinin fiyatlar üzerinde önemli reel etkilere sahip olabileceğini ve hükümetlerin reel döviz kurlarını limitler dahilinde etkileyebileceğini göstermektedir. Döviz kuru rejimiyle ilgili olarak, döviz kuru politikasını belirleyenle-

rin karşılaştığı temel denge, istikrar ve esneklik arasındadır. Hükümetler parasal istikrara iki şekilde değer vermektedir. Döviz kuru rejiminin en doğrudan etkisi, öngörülebilir döviz kurlarının risk düzeyi ekonomik faaliyete bağlıdır. Hükümetler sabit rejimlerle ilişkili olma eğiliminde olan istikrarlı döviz kurlarını tercih etmektedirler, sabit döviz kurları aynı zamanda parasal istikrara, yani düşük enflasyona da yol açabilmektedir. (Özen, 2018, s. 102)

Ancak, milli ve uluslararası parasal istikrar, ulusal politika esnekliğinden vazgeçmesi pahasına elde edilebilmektedir. Sabit kur rejimi, döviz kurunu bir politika aracı olarak kullanmayı, pariteden vazgeçmeden parasal istikrarı imkânsız kılmaktadır. Ayrıca, makroekonomik politika amaçları doğrultusunda faiz oranlarının kullanılması zorlaştır veya imkânsız hale gelebilir (zorluk, sermaye hareketliliğinin derecesine göre değişmektedir). Akabinde politika belirleyicileri için birbiriyle ilişkili iki sonuç vardır. Birincisi, makroekonomik sıkıntılarla başa çıkmak için müdahale alanlarını azaltmaktadır: ödeme açıkları karşısında devalüasyon yapamazlar veya durgunlukta faiz oranlarını düşürememektedirler. İkincisi, dağıtımcılara destek verme potansiyelini azalmaktadır. Hükümet, devalüasyon yoluyla ithalatçıların veya ihracatçıların dış rekabetle ilgili şikayetlerini karşılamak için devalüasyon yapamaz ve borçluları yatıştırmak için faiz oranlarını düşürememektedir. (Çolak, 2012, s. 32)

Rejime gelince (sabit veya dalgalı), parasal istikrar veya kredibilite ile parasal esneklik arasında bir değiş tokuş vardır. Daha da basit bir ifade ile, "güvenilirlik" ve "rekabet edebilirlik" arasında, yani güçlü anti-enflasyonist etkileri olan ancak nispi fiyatları etkileme kabiliyeti olmayan sabit bir para birimi ile değer kaybetme eğilimi olan daha esnek bir para birimi doğrultusunda ulusal fiyatı korumak için rekabet gücü incelenmelidir. (Frieden, 2000, s. 5-8)

1.10 Oynaklık

Döviz kuru oynaklığı, bir para biriminin başka bir para birimindeki fiyatın değişimlerini ifade etmektedir. Oynaklık, bir para biriminin değer kaybetmesinde veya değer kazanmasında etkili olan tüm hareketleri ve değişiklikleri kapsamaktadır. Döviz işlemlerinin karlılı-

ğı, dövizin değeri kazanması veya kaybindan oynaklık etkilenebilmektedir. Döviz kuru oynaklığı, ekonomideki göreceli fiyatlarda öngörülemez hareketlerle de ilişkilidir. Bu nedenle döviz kuru istikrarı, yabancı (doğrudan ve portföy) yatırımları, fiyat istikrarını ve istikrarlı ekonomik büyümeyi etkileyen temel faktörlerden biridir. Temel ekonomik faktörlerdeki değişimler, döviz kuru seviyesinde beklenmedik değişikliklere neden olan döviz kurlarını daha oynak hale getirmektedir. Buna ek olarak, bu faktörlerdeki değişiklikler, uzun vadeli denge döviz kuru hedefini aşarak oynaklığın kısa vadede daha da büyümesine yol açmaktadır. (Kaya A. İ., 2021, s. 20)

Döviz kurundaki aşırı dalgalanmalar, yatırım kararlarında gecikmelere yol açarak ekonomide belirsizliğe neden olmaktadır. Volatilitenin neden olduğu belirsizlik, yatırım ve yatırımcı güvenini, üretkenliği, tüketimi, uluslararası ticaret ve sermaye akımlarını etkileyerek ekonomik büyümeyi de olumsuz etkilemektedir. Döviz kuru oynaklığı, fiyat istikrarının ve ekonomik büyümenin sağlanmasında, makroekonomik ve para politikası hedeflerinin belirlenmesinde yüksek derecede belirsizliğe yol açmaktadır. Olası olumsuz etkiler nedeniyle reel döviz kuru oynaklığının nedenlerinin bulunması, dalgalanmaları en aza indirecek uygun ekonomi politikalarının geliştirilmesi açısından önemlidir. (Hızarcı, 2020, s. 25)

Döviz kuru oynaklığının nedensel faktörlerine istinaden fikir bağıllığı olmamasına rağmen, gene de birçok faktör literatürde tespit edilmiştir. Çoğunlukla bir çok faktör ülkeye özgüdür. Ticaret açıkları, sermaye dinamikleri, ekonomik büyüme düzeyi, finansal büyüme seviyesi, yabancı rezervler seviyesi, dış borç ile cari döviz kuru rejimi sıkça bahsedilen faktörler arasındadır. Her bir faktörün döviz kuru hareketlerini ne ölçüde etkilediği, kullanılan yöntem, analiz dönemine ve her ülkede geçerli olan ekonomik koşullara bağlıdır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerde döviz kuru istikrarı, makroekonomik politika hedeflerine ulaşmada önemlidir. Hükümetler, gerçekçi ve istikrarlı bir döviz kuru oluşturmak için özellikle gelişmekte olan ekonomiler için farklı döviz kuru yönetimi politikaları benimsemiştir. Bu nedenle, birçok ülke, son derece belirsiz veya oynak hale gelen döviz kuru dalgalanmalarına maruz kalmıştır. Döviz kuru oynaklığı, finans dünyasında riski artıran önemli bir faktördür. Dolayısıyla, döviz kuru oynaklığı ve bunun ülkeler için belirleyicileri yeni bir ilgi odağı haline gelmiştir. (Tekgöz, 2020, s. 32-33)

Döviz arzını ve talebini belirleyen tüm faktörler, dolaylı olarak döviz kuru oynaklığının değişmesine neden olmaktadır. Her birinin etkisi dünya ülkelerinin ekonomik koşullarına bağlı olsa bile, reel döviz kuru oynaklığını etkileyen birçok faktör vardır. Ödemeler dengesi değişiklikleri, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan yeniliklerle, sermaye hareketleri, maliye ve para politikaları yer almaktadır. Ayrıca bu değişkenlerin değişimine katkı sağlayan spekülasyonlar, haberler, beklentiler döviz kurunun oynaklığını dolaylı olarak etkileyecektir. (Kilicarslan, 2018, s. 204-205)

II. BÖLÜM TÜRKİYE'NİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ

2.1 Türkiye'nin Balkanlar ile tarihsel ve gelişimsel ilişkileri

1990'ların başında Balkan ülkelerinin birçoğunda savaş başlamış ve bu savaşlar 21. Yüzyılın başında resmi olarak sona ermesi ile birlikte Balkanlar ülkesinde yepyeni bir sayfa açılmıştır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti barışın temin edilmesi ve bu ülkelerde güvenliğin tesisinde katkı sağlamıştır. Bunun sonucunda Türkiye'nin Balkanlardaki rolü bir daha görülmüştür. Balkanların her zaman Türkiye'nin dış politikasında önemli bir yeri olmuştur. Türkiye'nin bölgesel politikalarına anlam vermek için hem uluslararası hem de yerel düzeyde meydana gelen değişimlerin dikkate alınması gerekiyordu. Bugün Türkiye'nin karşı karşıya olduğu küresel konjonktür, temelde iki kutuplu sistemdekinden farklıdır. Soğuk Savaş yıllarında, dış politikaların belirleyicileri oluşturulurken, o zamanki büyük güçlerin tutumlarını dikkatlice incelemek oldukça önem arz etmektedir. Ancak 1990'ların başından beri Türkiye daha geniş bir manevra alanına sahip oldu ve Kafkasya'dan Orta Doğu'ya, Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar farklı bölgesel bağlamlarda yeni girişimler başlatarak bu yeni konjonktürden faydalanmıştır. (Kalaycı, 2016, s. 13-15)

Kafkasya ve Orta Asya'daki bağımsız devletler ortak “Türklük” kimliğine dayalı yeni bağlar yaratıyordu. Diğer bölgelere nazaran Türkiye daha çok din odaklı bir dış politikaya sahip olmalı ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerle ilişkilerini daha iyi hale getirmesi gerekmektedir. Bir diğer görüşe göre ise, Türkiye'nin Avrupa ile yöneliminin Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi devam etmesi gerektiği savunulmaktadır. Osmanlı geçmişinin nasıl olduğuna bakılmaksızın Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türkiye-Balkanlar bağlarını etkilemiştir. Balkan yarımadasında Batı tarzı ulus devletler oluştuktan sonra, uluslararası sistem ve devlet kimlikleri bölgesel ilişkileri etkilemiştir. Örnek vermek gerekirse, 1934 Balkan Antantı örneğinde görüldüğü gibi, iki savaş arası yıllardaki çok kutuplu ortam, bölgesel devletlerin bölgesel girişimler başlatmasına izin vermiştir. Balkan kökenli bir antlaşma olması ve herhangi bir büyük gücün teşviki ile ortaya çıkması nedeniyle Balkan ülkeleri iş birliği tarihinde uluslararası anlaşma önemli bir rol sergilemiştir. Buna karşılık, 1946'dan sonraki iki kutuplu yapı, bölgesel meselelerde büyük güç

siyasetinin egemenliğine yön açmıştır. Risk ve aynı zamanda karşılıklı tehdit algısı etkisiyle bölge ülkeleri Soğuk Savaş döneminin sınırları içerisinde hareket etmek için mecbur kalmıştır. (Bülbül, 2013, s. 9-11)

Türkiye'nin Balkan gündemi, Yugoslavya'da arka arkaya savaşları başlaması nedeniyle 1990'lı yıllarda güvenlik meseleleriyle dolmuştur. Uluslararası koşulların değişmesi nedeniyle çözümüne katkıda bulunmak için Türkiye kendi inisiyatiflerini geliştirebilme potansiyeline sahiptir. Türkiye o dönemde uluslararası sistemde kendine yeni bir yer ve kimlik bulmaya çalışırken ve Bosna, Kosova Savaşlarına yönelik dış politikası, yeni bir kimlik arayışına yol açmıştır. Bosna Savaşı'nın başlangıcından itibaren Türkiye önemli sayıda girişim başlatmıştır, uluslararası platformlarda ve uluslararası askeri önlemlerin gerekliliğini savunmuştur. BM Güvenlik Teşkilatı ve Avrupa İş birliği (OSCE) ve NATO'nun Batılı ortaklarını askeri bir harekate ikna etmeleri ve Boşnaklar ile Hırvatlar arasında bir anlaşmaya varmak için çaba sarf etmesi Türkiye'nin teşvikleri ile gerçekleşmiştir. Özetle Türkiye savaş boyunca tutarlı, aktif ve iddialı bir politika izlemiştir. (Duran, 2016, s. 49-52)

Türkiye, bölgesel meselelerde öncü rol oynaması gereken büyük bir devlettir. Birçok uluslararası girişim başlatılmasının yanı sıra, mümkün olan tüm diplomatik faaliyetlere katılmaya hazır olduğunu da ilan etmiştir. Türk siyasi eliti Türkiye'nin Bosna'daki rolünü ABD'nin Basra Körfezi'ndeki rolüyle karşılaştırdı çünkü Boşnaklar Ankara'yı Bosna'nın meselelerinde önemli bir aktör olarak algılamışlardır. Bahsi geçen dönemin Türk hükümetleri, Balkanlar'daki önemlerini kanıtladıkları sürece, ziyaretlerde de görülebileceği gibi uluslararası platformlarda dikkate alındıklarını görmüşlerdir. Birleşmiş milletler (UN) yetkililerin yanı sıra Amerikalı siyasetçilerin Ankara'ya ve Türkiye'nin Londra Konferansı'na davetini örnek olarak gösterebiliriz. Bu nedenle, Türkiye'nin geleneksel Batı kimliğinin ve bu kimliğin sürdürülmesine olan ilginin Soğuk Savaş dönemi sonrası Türk politikalarının şekillenmesi doğrultusunda önemli bir faktördür. Balkan sahnesinde aktif olarak ve uluslararası platformları alanında Boşnaklar için destekleyici bir rol üstlenerek, Türkiye Batı dünyası için önemini kanıtlamaya çalışmıştır. (Ekinci, 2009, s. 23-27)

Kosova Savaşı durumunda Türkiye, düşük profilli de olsa aktif bir politika izledi. Türkiye'nin Balkanlar ve Batı güvenliği için önemini gösterme çabaları, Kosova ihtilafındaki politikaların formüle edilmesinde de rol aldı. Kosova'nın Yugoslavya'daki farklı yasal sta-

tüsüne rağmen, Batı dünyasının çözüm mekanizmaları doğrultusunda Türkiye yüksek düzeyde çaba göstermiştir. Bosna Savaşı döneminde olduğu kadar aktif olmasa da rasyonel bir şekilde uluslararası askeri müdahaleye taraf olmaktan çekinmeyeceğini belirtmiştir. Kosova'daki zulümlere tepki gösterilmesi gerektiği doğrultusunda Batı ülkelerini çok geç kalmamaları konusunda uyarmıştır. Türkiye Bosna çatışmasına göre daha temkinli olmasına rağmen, uluslararası çabaların dışında kalmayı değil, aktif rol almayı hedeflemiştir. (Duran, 2016, s. 55-58)

1990'ların Yugoslav ardıl savaşları ve geçiş süreçleri, genel olarak yanıt vermeye çalıştıkları için Türk karar belirleyicilerin bölgeye yönelik tutumlarında temel bir etkiye sahiptir. Ana hedef, çatışmaların durdurulması ve uluslararası toplumu daha aktif bir şekilde hareket etmeye ikna etmek için çeşitli yeni girişimler geliştirmektir. Çatışmalar sırasında ve çatışmalar sonrası ortamı istikrara kavuşturmak için BM, OSCE ve NATO misyonları gönderildiği için Türkiye aktif bir katılımcıydı. Bir örnek vermek gerekirse, Türk silahlı kuvvetlerinden subaylar Birleşmiş Milletler Koruma Gücü'nde ve Bosna Hersek İstikrar Gücü'nde aktif katılımcılardır; Alba Operasyon Arnavutluk'ta; Makedonya'da Essential Harvest, Amber Fox, Concordia, Makedonya'da Proxima; ve Kosova'daki Birleşmiş Milletler Misyonu, OSCE Kosova Doğrulama Misyonu ve Kosova Gücü. (Beşgül, 2020, s. 39-42)

Ayrıca Barış İçin Ortaklık Eğitim Merkezi çerçevesinde Türkiye, NATO üyeleri olmayı hedefleyen ülkelerin görevlilerine eğitim vermiştir. Kısaca, 1990'larda Türkiye'nin hedef kitlesine ve ana gidişatına bakıldığında, daha politik ve daha çok güvenlik odaklı olduğu söylenebilmektedir. Bununla birlikte, askeri misyonlarının bazıları kültürel unsurları içermesi dikkat çekicidir. Örneğin, Türk Silahlı Kuvvetler Arnavutluk, Bosna Hersek, Makedonya, Romanya ve Kosova'da Türkçe kursları açtı. Şimdiye kadar 21 dil kursu açıldı ve 3.393 memur çeşitli bölgelerden, Balkanlar, Orta Asya, Afrika ve Kafkasya ülkeleri olmak üzere kurslara katılmışlardır. Türkiye'nin yeni politikalarının temel özelliği vizyon odaklı olmasıdır, ileriye dönük ve değerlere dayalı yaklaşımlarıdır. Buna ek olarak, temel politika ilkeleri bölgesel mülkiyet, bölgesel yeniden bütünleşme, Avrupa entegrasyonu ve uluslararası kuruluşlardır. Geçmişteki acı hatıraların üstesinden gelinmesi amacıyla Ankara, daha yapıcı olduğu düşünülen geleceğe odaklanan bir yaklaşımın arkasında her zaman durmuştur. (Kaynar, 2019, s. 21-25)

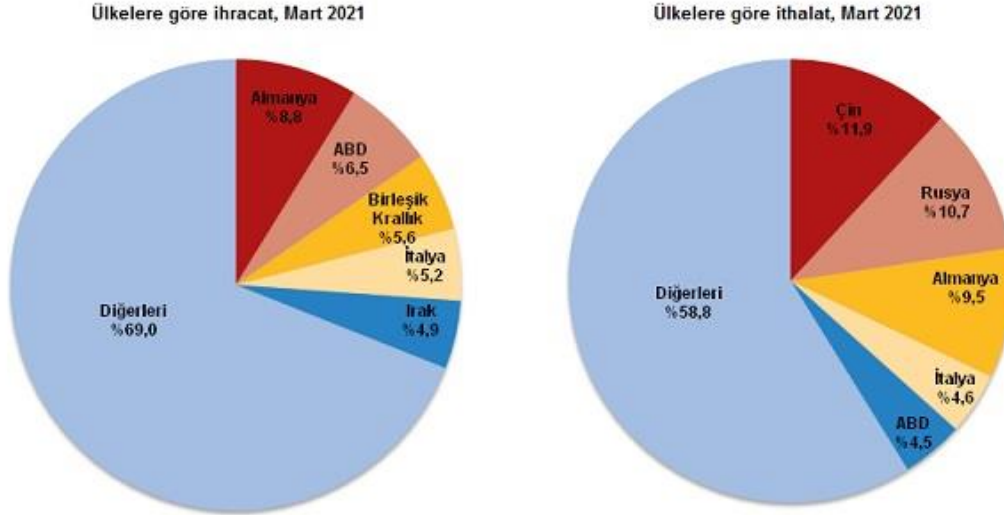
Son yıllarda Türkiye ile Sırbistan arasındaki ilişkilerde şaşırtıcı gelişmeler yaşanmıştır. Aslında, 1990'larda Yugoslav topraklarındaki çatışmalar biter bitmez Ankara-Belgrad ilişkisi zor günlere tanık olsa da, her ikisi de siyasi-ekonomik ilişkileri onarmaya çalışmıştır. Ancak hiçbir zaman şimdiki seviyeye ulaşmamıştır. Karar vericilerin kullandıkları, Türkiye ile Sırbistan'ın ortak sınırları olmamasına rağmen hala komşu oldukları söylemi, yakınlaşmanın derecesi önemli bir göstergesidir. Son yıllardaki önemli bir yüksek siyasi olaydan daha bahsedecek olursak, Kosova'nın bağımsızlık ilanından bir gün sonra Türkiye tarafından Kosova'nın tanınması ve bunun uluslararası hukuka uygun olup olmadığına dair tartışmaların sürmesi olmuştur. Bir diğer önemli soru da bu politikanın Türk dış politikasında bir değişimi mi yoksa sürekliliği mi temsil ettiğini vurgulanmasıdır. (Turan, 2018, s. 108-111)

Balkan ülkeleri ile ekonomik ilişkiler söz konusu olduğunda, iyileştirme için halen trend artışı söz konusudur. Türkiye'nin ticaret hacmi ve doğrudan yatırımları son on yılda önemli ölçüde artmış olsa da, Türkiye'nin toplam ticaretindeki payı oldukça düşüktür. 2000'li yılların başı ile yapılan karşılaştırma da, yükselen trend hakkında fikir vermektedir. Türkiye'nin Balkan ülkeleri ile ticaret hacmi 2000 yılında sadece 2,9 milyar ABD doları iken 2011 yılında altı kat artarak 18,4 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Bir benzeri de var Türkiye'nin bölgedeki doğrudan yatırımındaki artış: 2002 yılında yaklaşık 30 milyon ABD doları tutarındayken 2011 yılında 189 milyon ABD dolarına yükselmiştir. Yatırımlar ağırlıklı olarak inşaat, bankacılık, iletişim, perakende ve madencilik sektörlerinde yoğunlaşmaktadır. (Demirtaş, 2013, s. 165-176)

Ekonomik bağlardan daha fazla yararlanılabilmesi doğrultusunda Türk dış politikası mekanizmalar geliştirmeye çalışmaktadır, akabinde kültürü ve öncelikle dili kullanmaya başlamıştır. Yunus Emre Derneği 2007 yılında faaliyetlerine başlamış ve bugüne kadar 5 Balkan ülkesinde 10 Yunus Emre Kültür Merkezi açılmıştır; Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova, Makedonya ve Romanya da olmak üzere. Bu merkezlerde sadece Türkçe kursları değil, aynı zamanda düzenlenen başka kültürel faaliyetler de vardı. Dilin Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerindeki rolü, Türk dili ve bölge dilleri arasında pek çok benzer kelime olduğu gerçeği vurgulanmalıdır. Bazı yerlerde Yunus Emre Merkezleri de Devlet okullarında da Türk dili öğretiminin yaygınlaştırılmasında aktiftir. (Bülbül, 2013, s. 22-23)

2.2 Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Ticari İlişkileri

Şekil 1: Türkiye'nin ülkelere göre İhracatı

(<https://tuikweb.tuik.gov.tr/>, 2021)

Almanya mart ayında en büyük ihracat bölgesi olmuştur.

Almanya'ya gerçekleştirilen ihracat 1 milyar 675 milyon \$ oldu, aynı zamanda ABD'ye 1 milyar 243 milyon \$, İngiltere'ye 1 milyar 64 milyon \$, İtalya'ya 979 milyon \$ ve Irak'a 927 milyon \$ ihracat gerçekleştirildi. İlk beş ülkeye yapılan ihracat, toplam ihracatın % 31,0'ini oluşturmaktadır. (<https://tuikweb.tuik.gov.tr/>, 2021)

En fazla ithalatın yapıldığı ülke ise Çin olduğu görülmektedir. Çin'den yapılan ithalat 2 milyar 812 milyon \$ arasında gerçekleşirken, diğer taraftan ise Rusya'dan 2 milyar 537 milyon \$, Almanya'dan 2 milyar 235 milyon \$, İtalya'dan 1 milyar 76 milyon \$, ABD'den 1 milyar 71 milyon \$ ithalat gerçekleşti. İlk beş ülke' den gerçekleşen ithalat, toplam ithalatın %41,2'sini oluşturmaktadır. (<https://tuikweb.tuik.gov.tr/>, 2021)

2.1.2 Türkiye'nin Avrupa Birliği ülkeleri ile tarihsel ve gelişimsel ilişkileri

Türkiye ile AB arasındaki ilişki taraflar arasında Ankara Anlaşması'nın imzalandığı yasa 1963 yılına dayanmaktadır. 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren Ankara Anlaşması, taraflar arasındaki kurumsal ilişkilerin çerçevesini oluşturarak Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin önünü açmıştır. Bu çerçevede, Ankara Anlaşması, Türkiye ile AB arasında ürünlerin serbest dolaşımının sağlanmasının yanı sıra, Türkiye'yi Avrupa Tek Pazarına entegre etmek için emeğin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımını sağlamayı da amaçlamaktadır. 31 Aralık 1995 tarihi itibarıyla taraflar arasında kurulan Gümrük Birliği, Türkiye ile AB arasındaki ikili ilişkilerde bir dönüm noktası olmuş ve entegrasyon sürecini kritik bir düzeye getirmiştir. Gümrük Birliğinin 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı ile tamamlanmasıyla; Ürünlerin serbest dolaşımını sağlamak için taraflar arasındaki sanayi malları ticaretinde gümrük vergileri, niceliksel kısıtlamalar ve eşdeğer etkiye sahip tedbirler kaldırılmış; Ortak Gümrük Tarifelerini de içeren Ortak Ticaret Politikası üçüncü ülkelere karşı uygulanmaktadır. Gümrük Birliği'nin bir sonucu olarak Türkiye, ihracatçıların AB pazarına serbest erişimini garanti ederken, iç pazarını AB ve üçüncü ülkelerin rekabetine açmıştır. (Erdoğan, 2018, s. 2-3)

Ayrıca Türkiye, AB'nin üçüncü ülkelere uyguladığı tercihli rejimlere uyum sağlamayı ve kendi mevzuatını, standartlarını ve teknik mevzuatını, rekabet politikaları da dahil olmak üzere geniş bir yelpazede AB müktesebatı ile uyumlu hale getirmeyi taahhüt etmiştir. Öte yandan, tarım ürünleri ticareti, taraflar arasındaki tercihli sistem çerçevesinde yönetilmektedir; demir-çelik ürünleri ticareti ise Türkiye ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması'na tabidir. Sonuç olarak Türkiye ekonomisi dünyanın en rekabetçi ekonomik bloklarından biriyle bütünleşmiş ve açıkçası bu 1980'lerin başındaki liberalleşme önlemlerinin kabul edilmesinden bu yana Türkiye ekonomisine en büyük ekonomik iyileşmeyi kazandırmıştır. (Özer, 2011, s. 7)

Yüksek entegrasyon seviyesinin bir sonucu olarak, Türkiye ile AB arasında, özellikle ticaret ve yatırımlarda geleneksel olarak kapsamlı ekonomik ilişkiler önemli ölçüde güçlenmiş-

tir. Bu bağlamda, AB ile ticaret hacmi 1996'da 33.0 milyar USD'den 2020'de 143 milyar USD'ye yükseldi. 2020'de Türkiye'nin AB'ye ihracatı 69 milyar USD'ye, AB'den ithalatı ise 73 milyar USD'ye ulaştı. Bu bağlamda AB, Türkiye'nin toplam ihracatının % 41,3'ünü, toplam ithalatının ise % 33,4'ünü oluşturmaktadır. Öte yandan, AB'nin dış ticaret istatistiklerine göre Türkiye, AB'nin önemli bir ticaret ortağıdır ve 2020 yılında Türkiye'nin ve AB'nin ithalat ve ihracatında sırasıyla % 3,7 ve % 3,6 payla altıncı sırada yer aldığını göstermektedir. (<https://www.trade.gov.tr/turkey-and-eu/turkey-and-the-eu>, 2019)

Gümrük Birliği'nin kurulmasının akabinde, gelişen rekabet koşulları ve Gümrük Birliği'nden sağlanan pazara erişim avantajları doğrultusunda Türk ihracatının ürün kompozisyonu ve değişen üretim yapısıdır. Tarım, tekstil ve giyim gibi geleneksel sektörlerin yanı sıra, elektronik, makine ve otomotiv gibi bazı yüksek katma değerli sektörler hem toplam ihracattaki paylarını artırmış, hem de AB ve dünya pazarında rekabet güçlerini artırmıştır. Bu bağlamda, 1995-2020 yılları arasında Türkiye'nin AB'ye ihracatında tarım ürünlerinin payı % 15,4'ten % 7,9'a, tekstil ve giyim ürünlerinin payı % 42,1'den % 20,1'e geriledi; otomotiv ürünlerinin payı % 2,5'ten % 20,8'e, makine ürünlerinin payı % 2,7'den % 10,9'a, demir çelik ürünlerin payı % 3,2'den % 7,8'e ve elektronik ürünlerin payı % 4,5'ten % 5,6'a yükselmiştir. (<https://www.trade.gov.tr/turkey-and-eu/turkey-and-the-eu>, 2019)

Arnavutluk'un AB üye devletleriyle olan ekonomik büyümesini iki ana öncelik olarak belirlenmesi doğrultusunda son reformlar sakinleşmeye başladı ve bu da onu doğrudan yabancı yatırım (DYY) için çekici bir ülke haline getirmiştir. Ülkenin politik-ekonomik istikrarı, Dünya Bankası ve NATO üyeliği, Kosova'nın bağımsızlığına sahip tam bir Avrupa Birliği sistemi haline geldi. Arnavutluk bölgesinde güçlenme Özellikle 2007 ve 2008 yıllarında ülkeye çok sayıda doğrudan yabancı yatırım yapılmıştır. Ülke ekonomisi 2010 ve 2011 yıllarında gerilese de durum diğer bölge ekonomilerinde olduğu gibi kritik bir düzeye ulaşmamıştır. (Akarsu, 2017, s. 28)

Türkiye ile Arnavutluk arasında FTA Anlaşması 22 Aralık 2006'da imzalandı ve bu anlaşma ile Türkiye'nin ihracatçıları Avrupa Birliği'nin pazarındaki ihracatçıları seviyesinde rekabetçi oldu. Anlaşmaya göre, Arnavutluk menşeli ithal ürünlere uygulanan gümrük vergileri kaldırılacak. Türk sanayi ürünlerinin %80'inden fazlasına vergi uygulanmayacak. Bu doğrultuda cam, deri, tekstil, çimento, ahşap, değerli taşlar, metaller, otomobiller de güm-

rük tarifeleri iptal edildi. Arnavutluk ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesi neticesinde, Türk iş adamları ve yatırımcılar Arnavutluk'a yatırım yapma ve iki ülke arasındaki ticareti genişletme çağrıları sunmaktadır. Genel Kurul toplantıları doğrultusunda bu ilişkiyi güçlendirmek için bir anlaşma imzalanmış gibi görünüyor. İki ülke arasındaki yakın siyasi bağlar ekonomik ve ticari ilişkilerin ileri seviyelere ulaşmasına yol açmaktadır. (Karataş, 2019, s. 208)

Arnavutluk'a ihraç edilen ürünlerin katma değeri her yıl artmaktadır. Her iki ülkeden Arnavutluk'a ihracat bugün Türkiye ve Almanya'nın Arnavutluk pazarlarındaki tarım ürünlerinin aksine, onarım ekipmanlarının ve endüstriyel ürünlerin parçaları (elektrikli makine, cihazlar ve ekipman gibi) büyük rakipler olarak kabul edilebilmektedir. Bununla birlikte, her iki ülkeden Arnavutluk'a yapılan ihracat, Balkanlar'a yapılan toplam ihracatın küçük bir bölümünü oluşturmaktadır (Almanya'dan gerçekleşen ihracat oranı % 0,7 - Türkiye'den ise % 3,7). Bu nedenle Türkiye Almanya'dan çok Arnavutluk'a ihracat yapıyor. Bununla birlikte, bu değerler diğer Balkan Yarımadaı ile kıyaslandığında nispeten az oranlar teşkil etmektedir. (Elif Nuroğlu, 2016, s. 15-20)

Özellikle 1992-1995 savaşı ve sonrasında yaşanan ilişkiler bize Bosna Hersek ile Türkiye arasında uzun zamandır unutulmuş olan ilişkiyi hatırlatmakta ve Balkanlarda en kıymetli ülke olarak anmalıyız. Ancak, Bosna Hersek'e öngörülen potansiyel etkisi beklenenden daha az oldu ve ülkenin ticaret hacmi diğer Balkan ülkelerine göre çok daha az meblağlar sergilemiştir. 1992 savaşıdan sonra, Bosna ve Hersek'te çoğu Almanya ve Batı Avrupa'da tezgah işlevi gören yeni şirketler kuruldu. İç talep yetersizliğinden dolayı firmalar kendilerini ihracatçı olarak belirlemiş ve bu şekilde faaliyet göstermektedir. Kültürel ilişkiler yanı sıra, iki ülke arasındaki diplomatik ve ticari ilişkiler bağlamında da önemlidir. Yugoslavya dönemi sırasında Almanya'ya göç eden işçiler, savaş sırasında Almanya tarafından kabul edilen mülteciler ve iki ülke arasındaki uzun bir geçmişe sahip ilişkiler önemli katkılarda bulundu. Almanca, Bosna Hersek'te devlet okullarında İngilizce 'den sonra en çok öğretilen ikinci yabancı dildir. Okulda Almanca eğitim saatlerini artırma çabaları ve Almanca öğrenen öğrencilere sertifika verilmesi geliştirme projesi başarılı olmuştur. Sonuç olarak, birçok okulun Almanca öğrenmek için daha fazla zamanı var. Almanya aynı zamanda birçok Bos-

nalı öğrenciye her yıl okullarında öğrenim görmeleri için burslar sunmaktadır. (Koroğlu, 2021, s. 13-15)

03.07 2002 tarihinde imzalanan ve akabinde 01.07.2003 tarihinde faaliyete geçen STA, Bosna-Hersek ve Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Anlaşmaya göre, 2007 yılı başından itibaren benzer vergi ve harçlar sıfıra indirildi. Türkiye ile Bosna arasındaki tarihi ve kültürel değerler, Türk girişimcileri ve ihracatçıları destekliyor, yalnız ticari ilişkilerin optimal seviyelere gelişmiş olmamasıyla birlikte, bürokratik nedenler de yatırımcılara güvenilirlik sunmamaktadır. 2007 yılında, AB üyeliğinde Bulgaristan ve Türkiye arasındaki ticaret için ortak bir AB tarifesi uygulanacaktır. Dolayısıyla, Avrupa Birliği'nde bulunan Bulgaristan ile Türkiye arasındaki ticarete sanayi malları için vergi alınmıyor, ancak Avrupa Birliği'nin Türk tarım ürünleri üzerindeki öncelikli vergisi mahsuller için kullanılıyor. (Kabaalioglu, 1998, s. 19-21)

Yasal uyum sorunları bazen Türkiye'den Bulgaristan'a, Avrupa Birliği-Türkiye Gümrük Birliği dışında tarım, hayvan ve su ürünleri ihracatı veya ihracatı ile bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. 2013 ve 2014 yıllarında en çok Bulgar ürünü alan ülke Almanya olurken, onu ikinci sırada Türkiye izliyor. İthalat değerine gelince Rusya, ithalatçılar seviyesinde (2014'te 5.278 milyar dolar) ve Almanya (2014'te 4.255 milyar dolar) ile ikinci sırada yer alıyor. Bulgaristan ham petrol ve doğal gaz için % 100 Moskova'ya bağımlı. Türkiye ise Bulgaristan'a 1.966 milyar dolarlık ihracatla beşinci sırada yer almaktadır. Türkiye ile Hırvatistan arasındaki bölgesel yakınlığa rağmen, ticaret ve ekonomik bağlar zayıfladı. Türkiye ile Hırvatistan'ın ihracat ve ithalatının sırasıyla % 1,2 ve % 1,3'ünü oluşturarak Hırvat ihracatı doğrultusunda 16'ncı ve ithalatta 20'inci sırada yer almaktadır. Hırvatistan-Türkiye arasındaki ticaret 2002'de 52 milyon dolardı, ancak 2014'te yaklaşık 425 milyon dolardı. İki ülke arasındaki sınır dışı ticaret hacmi 2002 senesi ve 2014 seneleri doğrultusunda yedi kattan fazla arttı. 1 Temmuz 2003'te yürürlüğe giren STA ortak girişimi bu yüksek puanın arkasında yer almaktadır. (Şanlı, 2008, s. 17-19)

Hırvatistan'daki Türk yatırımı, tek yol inşa etmek ve iki otel işletmekle sınırlı kaldı. Şimdiye kadar iki Türk şirketi, otelcilik sektöründe Hırvatistan'da yatırım yapmıştır. Bunlardan biri olan Uzel Group, Dubrovnik'in Eski Şehrindeki Dubravka Oteli'ni satın aldı, 2002'de Pucic Palace ismi ile yeniledi ve faaliyete açtı. Hotel Rixos, Sembol A.Ş. Lydion A.Ş. 2004

yılında Dubrovnik'teki Libertas otelini bir Bulgar firmasından satın almıştır ve otel Sembol A.Ş. tarafından onarılmıştır. Otel, lokal yönetimlerle ilgili sorunlar nedeniyle 2007 yılında tamamlanmış, ancak resmi olarak Temmuz 2009'da işletmeye açılmıştır. Söz konusu otel, Libertas-Rixos adı altında işletilen 5 yıldızlı bir oteldir. Türk inşaat firmalarının da Hırvat karayollarının yapımına dahil olduğu biliniyor. Hırvat hükümetinin iç gelişimi AB şirketlerini ve girişimlerini destekleme politikası nedeniyle 2004 yılından bu yana Türk firmalarının bu alanda yapabileceği hiçbir şey yoktur. Enka-Bechtel ortak girişimi, Zagreb-Split yolunun Otacac bölümünün yapımını 2004 yılında tamamlanmıştır. Şirket ayrıca 2005 yılında Split-Ploce karayolu inşa etmek için bir sözleşme imzalamasına karşın, hibe Avusturya ile Hırvatistan arasındaki bir ortak girişime verilmiştir. Türk firmaları, başta yol ve liman modernizasyonu olmak üzere inşaat sektöründeki projelerle ilgileniyor, ancak esas olarak yabancı işçilerin Hırvatistan'a getirdiği zorluklar nedeniyle bölgede ilerleme kaydedilememiştir (Özen, 2018, s. 104)

Makedonya sanayi merkezleri, eski Yugoslavya'dan miras kalan çok sayıda yatırımdan oluşmaktadır. Ülkenin rekabetçi bir işgücü var, ancak iş fırsatları oldukça az. 2015 nüfus sayımına göre ortalama işsizlik seviyesi neredeyse %26,9'dır. Makedonya anlaşmalarına istinaden üç STA imzalanmıştır. Sırasıyla, Avrupa Birliği stabilizasyon ve katılım anlaşması (SAA), EFTA (Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması) ve CEFTA'dır (Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması). Makedonya ülkesinin Türkiye- Ukrayna ülkeleri ile kolektif STA'sı var. Makedonya devletinin ticareti yarısından fazlası Avrupa Birliği ülkeleri ile gerçekleşmektedir. (Yarımoglu, 2016, s. 4-5)

Yaklaşık 100 Türk şirketi doğrudan yatırım Makedonya bünyesinde gerçekleştirmektedir. TAV ve Şişecam gibi büyük şirketlerin Makedonya'daki yatırımları nedeniyle Makedonya'daki toplam Türk yatırımı 500 milyon doları aştı. Türkiye'nin Makedonya'daki en büyük yatırımı, Üsküp ve Ohri havalimanlarını 2008'de açılan bir sözleşme ile yenileme ve işletme hakkını satın alan TAV şirketinden gelmektedir. 10 Nisan 2011'de Aziz Pavlus Havalimanı Ohri de resmi bir törenle açılışını yapmıştır. Alexander Great Üsküp Havalimanı'nın 6 Eylül 2011'de açılışı yapılmıştır. Ayrıca, Makedonya'daki önemli Türk yatırımları arasında, ana hissedarları Hollanda lisanslı Demir Halk Bankası şubesi Halk Bank AD Skopje ve IK Bank yer almaktadır. Makedonya'da 16 şehirde Halk Banka AD Skopje, son iki yılda şube-

lerini 21 sayısından 34'e kadar çıkarmıştır, kredileri ise 90 milyon Euro'dan 326 milyon Euro'ya, rezervlerini 90 milyon Euro'dan 317 milyon Euro'ya çıkardı. Bu ölçekte, sahadaki en büyük bankalar arasında Halk Bank AD beşinci banka haline gelmiştir. Bu gelişmelerin Türkiye'nin Makedonya'daki yatırımlarını artırması ve ticari ilişkileri daha da genişletmesi beklenmektedir. (Elif Nuroğlu, 2016, s. 37, 38)

Yabancı yatırımın çoğu, Rusya, İtalya, Norveç, Avusturya, Macaristan ve İngiltere dahil olmak üzere toplam 102 ülkeler'den geliyor. Rusya, İngiltere ve İrlanda, Karadağ'daki en büyük arazi alıcılarıdır. Şu anda, Avusturyalı ve Sloven şirketleri turizm sektörüne büyük yatırımlar yapmaktadır. Karadağ'ın ana yatırım sektörleri tarım, turizm, enerji sektörü ve bankacılıktır. Turizm, doğrudan yabancı yatırımın önemli bir bileşenidir. Coğrafya, kültür ve tarih açısından daha fazla turist çekme potansiyeline sahip olan Karadağ, turistlerin ziyaret ettikleri bölgeler doğrultusunda ülke kaynakları arttıkça öncelikle turizm ve altyapıya yatırım yapılması gerekmektedir. Yollar, su, atıklar, içme suyu, elektrik vb. sınırlarına ulaştırılır ve altyapı sorunlarını ortaya çıkarmışlardır. Bu anlamda, Alman teknik yardımı, Karadağ'ın su ve kanalizasyonuna özellikle dikkat ederek altyapı alanında yardım sağlamaya devam ediyor. (Erken, 2013, s. 98)

Türkiye ile Karadağ arasındaki STA anlaşması 26.11.2008 yıllarında İstanbul'da imzalanmış, akabinde anlaşma 01.03.2010 yılında yürürlüğe girmiştir. Serbest Ticaret Anlaşması, Karadağ pazarına ihracat yaparak Türk ihracatçılarının AB mevzuatına uymasına izin vermektedir. Sanayi ürünleri için, Karadağ-AB İstikrar Birliği Anlaşmasının önceliği Türkiye ile Karadağ Serbest Ticaret Anlaşmasına da yansıtılıyor. Karadağ ülkesindeki Türk doğrudan yabancı yatırımları 2002 ve 2013 yılları sonunda 90 milyon Euro'yu aştı. Karadağ Merkez Bankası'nın görüşüne göre Türk şirketlerinin Karadağ ülkesinde toplam yatırımı 2013 yılında 23 milyon Euro seyretti. Türkiye, 2013 yılında Karadağ'daki en büyük yedinci yatırımcıydı. Karadağ'ın gümrük mevzuatı AB ile uyumludur, bu nedenle Türkiye ile Karadağ arasında ticaret sorunları yoktur. (Avcı, 2017, s. 109)

Romanya, ekonomik gelişmeyi desteklemek için dış ticarete büyük önem vermektedir ve bu amaçla birçok reform gerçekleştirmiştir. 1 Ocak 2007 yılından bu yana Avrupa Birliğine giren Romanya, Avrupa'da yatırım ve üretim potansiyeli barındıran ülkelerden biri haline

gelmiştir. Romanya'nın büyük kayıt dışı ekonomisi, geniş kırsal nüfusu ve düzenli olarak vergi toplayamaması nedeniyle vergi gelirleri yeterli düzeye ulaşamamaktadır. Akabinde ülkede eğitim, refah, altyapı, sağlık ve güvenlik için yeterli kaynak bulmak zordur. Doğu Avrupa'da kişi başına en düşük gelir, en düşük çevre standartları, en yüksek borç vergisi ve en düşük eğitim maliyetine sahip ülke olarak Romanya, Bulgaristan'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Romanya, özellikle AB ülkelerine yaptığı ihracat %70'inden fazlası dış ticaret ihracatı hacminde yer almaktadır. Avrupa Birliği'nin fonları, vergi sistemi aracılığıyla kendi harcamaları doğrultusunda fon bile toplayamayan Romanya için oldukça önem arz etmektedir. Dolayısıyla, ülke ekonomisi için çok önemli bir avantajdır. Romanya'nın Avrupa Birliği'nin fonundan yararlarından bahsedecek olursak, önceki yıllarla karşılaştırıldığında, miktarın gelecekte daha yüksek olması beklenmektedir. (Akman, 2020, s. 40-41)

Romanya'nın 2014-2020'de kullanılabilecek fonları arasında 22 milyar Euro kadar olduğu bilinmektedir. Özellikle tarım sektörüne ayrılan fonlar miktarı ise 17,5 milyar Euro civarındadır. Aralık 2011 yılında imzalanan "Stratejik Ortaklık Belgesi" doğrultusunda Romanya ile Türkiye arasındaki ilişkiler stratejik beraberlik düzeyine yükseltilmiştir. Stratejik ortaklık belgesinin uygulanmasına yönelik bir eylem planı Mart-2013 yılında imzalanmıştır. Türkiye'nin Romanya'daki yatırımı 6 milyar ABD doları tutarındadır. Güncel olarak Romanya'da yaklaşık 7.000 Türk şirketi faaliyet göstermektedir. Öte yandan 2015 yılında 441.000 Rumen turist ülkemizi ziyaret etmiştir. Romanya ülkesinde, fazla sayıda şubesi bulunan iki Türk bankası doğrultusunda Credit Europe ve Garanti Bankası mevcuttur. Romanya, Türk menşeli en fazla banka şubesine sahip ülkedir, iki Türk bankacılık sektöründe de en fazla şubeye sahip ülke olup, en yoğun banka şubeleri doğrultusunda ikinci ve üçüncü sırada yer almaktadır. (Türedi, 2020, s. 365-366)

AB'nin en fazla gelişme oran düzeyine haiz ve küresel olarak aynı zamanda en süratli gelişen bölgesi Güneydoğu Avrupa kısmıdır. Sırbistan ülkesinin de mevcut taraf olduğu Merkezi Avrupa Ülkeleri STA anlaşması doğrultusunda (CEFTA), Güney-Doğu Avrupa devletlerini kapsayan ve öte yandan ortalama 30 milyon toplum içeren bir pazarı barındıran bir bölge oluşturmuştur. Sırbistan 2007 senesinde CEFTA anlaşmasını onaylamıştır. Sırbistan ülkesi ek olarak Türkiye ile (2010 senesinde), Rusya Federasyonu ve Beyaz Rusya ile STA anlaşması imzalamıştır.

Sırbistan  lkesi son senelerde AB politikalarına uyum sağlamak için birçok alanda yasal düzenlemelere yönelik hedef belirlemiştir. Bu bağlamda yabancı yatırımlar doğrultusunda uyumlu bir ortam yaratılmaya  abalanmı tır. 2000 senesinden itibaren Sırbistan 25 milyar USD  zeri yabancı yatırım çekmeyi ba armı tır. Sırbistan'daki mühim yatırımcılar doğrultusunda Gazprom, Intesa Sanpaolo, Microsoft, Telenor, , Michelin, FIAT, Siemens, Stada, Raiffeisen ve Coca-Cola'dır. (Akman, 2020, s. 41-42)

Sırbistan'ın coğrafi konumu Türkiye'nin ikili ekonomik ilişkileri ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne malların ulaşımında büyük önem taşımaktadır. Sırbistan ülkesine yatırım yapan Türk  irketleri, tüm CEFTA bölgelerine gümrüksüz ihracat tarifeleri ve kotasız ürün ihraç edebilmektedir. 2010 yılında Sırbistan ile Türkiye arasında faaliyete geçen STA, Türk tüccarların Sırp ürünlerini üçüncü ülkelere (Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, AB, Sırbistan ile FTA'sı olan) ihraç etmelerine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla, Sırbistan  lkesi için önemli ölçüde avantaj arz edilmektedir. Türkiye ile Yunanistan arasında i  birliği 2010 yılında ba lamı tır. Yunanistan ile Türkiye arasındaki ticaretin değeri 2014 yılında 5,58 milyon dolara ulaşarak, YD K'in (Yüksek Düzey İ  birliği konseyi) kurulduğu 2010 yılında ticaretin değerini ikiye katlamı tır. Bu da YD K'in dört yıldır ticarete aktif olarak katkıda bulunduğunu göstermektedir. Türkiye'nin kıyılarına yakın Yunan adalarına seyahat etmek ve direkt ulaşım doğrultusunda vize uygulamasının kolaylaştırılması, turist sayısının artmasına büyük katkı sağlamıştır. (Orhun, 2020, s. 15-16)

2.3 Kosova hakkında ekonomik, politik ilişkiler ve genel bilgi

2.3.1 Kosova hakkında genel bilgi

1999 yılında Kosova Kurtuluş Ordusu ile Sırp Silahlı Kuvvetleri arasındaki çatışmaların sona ermesi ile birlikte NATO destekleri doğrultusunda Sırbistan'dan ayrılmıştır. Bu, Kosova'yı eski Yugoslavya'yı terk eden son ülke yapmaktadır. Bu nedenle, uluslararası toplumun gözetiminde Kosova, kurtuluştan bağımsızlığa yol almıştır. Kosova 17 Şubat 2008'de bağımsızlığını ilan etti ve şu anda 116 ülke tarafından tanınmaktadır. (Levent, 2013, s. 865)

Kosova Parlamenter demokrasiyle yönetilen bir ülkedir. 120 sandalyeli parlamentosundaki 20 temsilci etnik azınlıklara ayrılarak Kosova azınlıklarına böle bir anayasal hak verilmiştir. Kosova Anayasası doğrultusunda ülkeyi çok etnikli bir devlet ve laik olarak tanıtmaktadır. Yoğun olarak konuşulan resmi diller Arnavutça ve Sırpçadır. Bu topluluklarda da Türkler ve Boşnaklar da yaşıyor, dolayısıyla bazı belediyelerde Türk dili resmi dil olarak kabul edilmektedir. Okular 'da da bu diller öğretilmektedir. İngilizce, yabancı dil olarak yoğun olarak kullanılmaktadır. 2011 nüfus sayımına göre, Kosova'da 1,8 milyon kişi yaşarken, aynı zamanda 800.000'den yakın Kosova vatandaşı diaspora, bir diğer ifade ile Batı ülkelerinde yaşamaktadır. Akabinde diaspora kültürel bağlara ve ekonomiye önemli katkılar sağlamaktadır. Kosova'nın başkenti Priştine'dir ve 2011 nüfus sayımına göre bu belediyede 201.000 kişi yaşamaktadır, ancak çevre ve günlük yoğunluk dikkate alındığında nüfus 400.000'e kadar çıkabilmektedir. Priştine'den ziyade büyük şehirler Mitroviça, Prizren, İpek, Yakova, Gilan, ve Ferizovnik'dir. (<https://www.esiweb.org/>, 2004)

Kosova'nın yüz ölçümü 10.908 km². Tatlı su bölgesi yaklaşık olarak 1%, şehir arazileri 5%, orman arazileri %41 ve tarımsal bölge %51'dir. Konum olarak Güneydoğu Avrupa'da Kosova yer almaktadır, sınır ülkeleri ise güneydoğuda Kuzey Makedonya, güneybatıda Arnavutluk, kuzeydoğuda Sırbistan, kuzeybatıda Karadağ yer almaktadır. (Safçı, Kani, & Muzbeg, 2020, s. 4)

Kosova'da ticaret hacmi 2013'den 2018'e kadar %28,6 artarak 2018'de 6,5 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. 2013 ve 2018 yılları arasında ihracatı sırasıyla 35,3% artarken 2,1 milyar dolar'a ulaşmıştır, ithalatı bu dönemde 25,6% arttı ve 4,4 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. (<http://onlineislemler.uib.org.tr/>, 2020, s. 6-8)

Kosova'nın ana ihracat kalemlerinden biri olan demir-çelik sektöründe son beş yılda ihracat 29% azalmıştır. Enerji ihracatı 149%, metalik cevher ihracatı 73% ve plastik ihracatı ise 352% artmıştır. İthalatta önemli kalemlerden olan enerji ithalatı düşüş gösterirken, otomobil sektörü 78%, makine sektörü 36% ve plastik ithalatı 44% artmıştır. (<http://onlineislemler.uib.org.tr/>, 2020, s. 6-8)

Tablo 1: Kosova'nın Dünyadan İthalatı (Euro bazında)

KOSOVA'NIN DÜNYADAN İTHALATI (Bin Avro)				
Ülke	2018 4. Çeyrek	2019 4. Çeyrek	Değişim (%)	Fark
AB-28	405,587	464,220	14.5	58,633
Almanya	103,134	129,443	25.5	26,309
Türkiye	94,688	128,184	35.4	33,496
Çin	87,920	92,898	5.7	4,978
Makedonya	48,498	62,675	29.2	14,177
İtalya	47,022	70,669	50.3	23,647
Arnavutluk	60,521	53,439	-11.7	(7,082)
Bulgaristan	20,285	33,224	63.8	12,939
Yunanistan	37,908	31,617	-16.6	(6,291)
Hırvatistan	16,521	28,141	70.3	11,620
Slovenya	37,082	29,311	-21.0	(7,771)
Sırbistan	58,687	1,330	-97.7	(57,357)
TOPLAM	886,759	947,989	6.9	61,230

Kaynak : (www.deik.org.tr/ Tuna, 2020)

2.3.2 Kosova'nın Ticari İlişkide Bulunduğu Ülkelerle Olan Bağlantıları

Kosova, bölgedeki diğer ülkelerle ikili bir bağlama oturtulduğunda, bölgedeki her ülke ile ilişkilerinin kalitesi ve yoğunluğu farklıdır. İlişkilerin kalitesi açısından Arnavutluk ve Türkiye en üst seviyede yer almaktadır, dolayısıyla, bölgede Kosova'nın mükemmel ilişkilere sahip olduğu tek ülkelerdir. Arnavutluk ile çok yoğun ve Türkiye ile yoğun ilişkilerini sürdürmektedir. Kosova ile bu iki ülke arasındaki mükemmel ilişkilerin kalitesi, hem Arnavutluk hem de Türkiye'nin Kosova'yı bağımsızlığını ilan ettikten bir gün sonra hemen tanıdıklarıdır, diğer bazı ülkelere farklı olarak diplomatik ilişkilerin tanınma gününde kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Türkiye ve Arnavutluk, daha Kosova bağımsızlığını ilan etmeden önce İrtibat Büroları aracılığıyla diplomatik bir varlığa sahipti ve bunlar Büyükelçilikteki diplomatik statülerini yükseltmişler ve bölgedeki diğer devletlerden çok daha önce büyükelçi atamışlardır. (<https://www.evropaelire.org/>, 2009)

Ayrıca, Kosova ile bu iki ülke arasındaki mükemmel ikili ilişkilere katkıda bulunan şey, Kosova ile imzaladıkları anlaşmaların sayısıdır; Arnavutluk, Kosova ile imzaladığı toplam 17 anlaşma ile komşuları arasında birinci, bölgede ise ikinci sırada yer alırken, Türkiye, Kosova ile imzaladığı toplam anlaşma sayısı 21'dir. Bölgede ise birinci sırada yer almaktadır. Ne Arnavutluk ne de Türkiye, Kosova vatandaşlarının hareketine hiçbir zaman engel olmamıştır. Kosova ile Türkiye arasındaki iyi ilişkilerin nedenlerinden biri Türkiye Cumhuriyeti'nin Kosova'ya yaptıkları yatırımlardır. 2008-2012 yılları arasında Arnavutluk, ortalama yıllık 16,2 milyon € 'dan fazla yatırım ile Kosova'daki üçüncü en büyük yatırımcıyken, Türkiye, Slovenya'dan sonra, toplam ortalama 28.6 milyon € 'dan fazla ortalama yıllık yatırımla Kosova'nın en büyük ikinci yatırımcısıydı. (Shpend Kursani, 2014, s. 14-15)

İlişkilerin yoğunluğuna bakacak olursak, Kosova'nın Arnavutluk ile olan ikili ilişkilerinde siyasi faaliyetlerin yoğunluğu, birbirleriyle çok yoğun ilişkiler içinde olan bu iki ülkeye ekonomik faaliyetten daha fazla katkı sağlamıştır. Öte yandan, Kosova'nın Türkiye ile ikili ilişkilerinde, ekonomik faaliyetlerin yoğunluğu, birbirleriyle yoğun ilişkiler içinde olan bu iki ülkenin siyasi faaliyetlerden ziyade daha fazla etkili olmasında katkı sağlamıştır. (Safçı, Kani, & Muzbeg, 2020, s. 5)

Makedonya ve Karadağ ise Kosova'nın ikili ilişkilerinin sırasıyla çok iyi ve kötü olmayan ikili ilişkilere sahip olduğu vurgulanmalıdır, ancak aynı zamanda Kosova ile ilişkilerini Arnavutluk ve Türkiye ile kıyaslandığında oldukça şartlı sürdürülen diğer komşu ülkelerdir. Bölgede Kosova'yı tanıyan son iki ülke Makedonya ve Karadağ'dır, bölgedeki diğer ülkelerin aksine Kosova'yı ilk iki ay içinde tanıyan ülkelere göre Makedonya ve Karadağ bunu Kosova'nın bağımsızlığından 8 ay sonra tanımıştır. Hem Makedonya hem de Karadağ, Sırbistan ile ilişkilerini ve özellikle karşılıklı ekonomik bağımlılığı bozmaktan korktukları için Kosovayı ülke olarak tanımayı ertelemişlerdir. Bu nedenle, Avrupa birliği ve NATO üye ülkeleri de dahil olmak üzere bazı Batılı güçler, ülkenin tanınması doğrultusunda hareket etmeye teşvik etmek için onları daha hızlı bir giriş sürecine ikna ederek biraz baskı uygulamak zorunda kalmıştır. (<https://kiesa.rks-gov.net/> Informata Të Përgjithshme, 2021)

Bu süreçte Makedonya'daki Arnavut topluluğu da önemli bir rol oynadı ve süreç boyunca bölgesel güvenlik ve istikrar dikkate alınmıştır. Türkiye ve Arnavutluk'tan farklı olarak Makedonya ve Karadağ, Kosova ile şartlı ikili ilişkiler kurmuşlardır. Örneğin Karadağ, Karadağlıların statüsünü - Kosova'daki diğer toplulukların sahip olduğu anayasal haklara eşit - anayasal bir topluluğa yükseltmediği sürece diplomatik temsilini artırmak istememiştir. Benzer şekilde, Makedonya, Kosova bölgesel sınır çizmeyi kabul edene kadar diplomatik ilişkiler kurmak istememiştir. Kosova ile ikili ilişkileri kötü olmayan Karadağ'a kıyasla çok iyi ikili ilişkilere sahip Makedonya'ya en çok katkı bu iki ülkenin Kosova ile imzaladığı anlaşmaların sayısıdır. Makedonya, Kosova ile imzalanan anlaşma sayısı bakımından bölge ülkeleri arasında toplam 16 ile üçüncü sırada yer alırken, Karadağ, Kosova ile imzalanan anlaşma sayısı bakımından bölgede sekizinci veya devletler arasında sonuncu sırada yer almaktadır. (Kaynar, 2019, s. 14-16)

Makedonya ve Karadağ'ın Kosova'da çok mütevazı yatırımları vardır, ancak bu faktör Kosova ile aralarındaki ilişkilerin kalitesine pek katkıda bulunmamaktadır. Kosova ile bu iki ülke arasındaki ilişkilerin yoğunluğuna bakıldığında, Kosova'nın Makedonya ile çok yoğun olmayan, Karadağla ise hareketsiz ilişkilere sahip olmasıdır, bu iki ülkenin Kosova'nın doğrudan komşuları olduğu düşünüldüğünde şaşırtıcıdır. Kosova ve Makedonya arasındaki düşük seviyede yoğun ilişkiler, iki ülke arasındaki siyasi faaliyetten

ziyade esas olarak ekonomik faaliyetten kaynaklanırken, Karadağ ile hem siyasi hem de ekonomik faaliyet geride kalmaktadır. Kosova'yı tanımayan dört bölge ülkesi ile Kosova arasındaki ilişkilerin kalitesi hala zayıftır, ancak bazılarıyla ilişkiler bir dereceye kadar yoğundur. Örneğin, Sırbistan ile ilişkiler zayıf olmasına rağmen, bir yandan bu ilişkiler düşük seviyelerde yoğun bir düzeyde sürdürülmektedir. (<https://kfos.org/>, 2012)

Kosova ve Sırbistan herhangi bir ikili siyasi faaliyette bulunmadılar, ancak bunlar çok taraflı düzeyde son derece yoğun temaslar sürdürdüler. Bu nedenle, örneğin, iki ülkenin başbakanları Eylül 2013'e kadar 16'dan fazla kez bir araya gelerek ve her iki taraf da faaliyetleri koordine etmek için hükümetin diğer tüm seviyelerinde yer almıştır. Sonuç olarak, Kosova ile Sırbistan arasındaki ilişkilerin daha yoğun olmasına katkıda bulunanlar, ikili siyasi faaliyetlerinin sonucu değil, aralarındaki yoğun ekonomik ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Aksi takdirde, Sırbistan Kosova'nın ikinci ticaret ortağıdır. (RADA, 2021, s. 16)

Bölgede Kosova'yı tanımayan diğer ülkeler söz konusu olduğunda ise, bunların birçoğu Kosova Cumhuriyetini tanımamaktan yana oldukları görülmektedir. Örneğin Bosna ve Romanya durumunda olduğu gibi, aynı şekilde Kosova ile Karadağ arasındaki ilişkiler gibi benzer ilişilere sahiptir. Kosova'nın Yunanistan ile ilişkileri biraz daha yoğundur. Kosova ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin yoğunluk düzeyi, iki ülke arasındaki birtakım zayıf siyasi faaliyetlerden kaynaklanırken, düşük düzeydeki ilişkilerin kaynağı ise birtakım ekonomik faaliyetlerden kaynaklandığı görülmüştür. Bölgedeki diğer ülkeler ile kıyaslandığında, Yunanistanın Kosova'ya tutumu daha olumlu olduğu gözlemlenmiştir. Bosna'nın başlangıçta Sırbistan'ın ve bir dereceye kadar Romanya'nın aldığı gibi tecrit edici bir tutum sergilememiştir. Yunanistan, Kosova'nın nihai statüsü konusundaki tutumunu değiştirmeden kapsayıcı bölgesel politikanın (kısa vadede de olsa) bölgesel güvenlik ve istikrara hizmet ettiğini anlamaktadır, ancak en azından birkaç kez üst düzey Kosovalı yetkilileri kabul etmeye ve ziyaret etmeye açık olmuştur. (<http://hdr.undp.org/> 2010, Përmbledhje e Përgjithshme)

Bosna ve Romanya ise Kosova'dan Sırbistan'ın kendisinden bile daha fazla izole edilmiş durumdadır. Bosna, Kosova'yı bir Sırp hükümeti gözü ile değerlendirmektedir ve bu, Kosova'ya Sırbistan'ın kendisinden bile daha agresif bir şekilde davranmaktadır; Sırp

Cumhuriyeti (SC) ve Bosna hükümetinin çeşitli düzeylerindeki Sırp temsilcileri, Bosna'da Kosova ile ilgili meseleler gündeme geldiğinde partileri engellemektedir. Yunanistan'dan farklı olarak Romanya, herhangi bir üst düzey Kosovalı yetkiliyle resmi olarak görüşmemek ve böylece Kosova'yı bir ülke olarak tanımsa anlamında herhangi bir hareketliliğin olmadığı görülmektedir. Örneğin Sırbistan, Bosna'nın hala yaptığı gibi Kosova vatandaşlarının hareket özgürlüğüne kısıtlamalar getirmemektedir. Ancak, Bosna'dan farklı olarak Yunanistan ve Romanya, UNMIK'e rapor veren ve içinde diplomatik faaliyetlerini yürüttükleri İrtibat Bürolarını muhafaza etmektedir. (Avdyli, 2020, s. 5)

Bölgedeki AB üye devletlerine (Kosova'yı tanıyanlar) gelince, bunlar kalite bakımından Slovenya'da Kosova ile çok iyi ilişkilere ve Bulgaristan - Hırvatistan'da da iyi ilişkilere sahiptir. Yukarıda geçen ülkeler ile Kosova iyi ilişkiler sağlandığı görülmektedir. Bölgedeki diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, bunlar Kosova'yı hemen tanıyan ülkeler arasında olmasa da; bağımsızlığını ilan ettikleri ilk aydan sonra bunu yapmışlardır. Diplomatik ilişkiler ve büyükelçilik düzeyindeki ilişkiler, tanımadan kısa bir süre sonra (Kosova'nın iyi ilişkilere sahip olduğu diğer bazı ülkelerin yaptığı gibi hemen değil) kuruldu ve bunlar bir bütün olarak alındığında, diplomatik temsili büyükelçilik düzeyinde sürdürdüler. Ayrıca, anlaşma sayısı bakımından Kosova, bölgede kendisini tanıyan AB üye ülkelerinin her biri ile 5 ila 10 arasında anlaşma imzalamıştır. Bu ülkelerin Kosova ile iyi ilişkilere sahip olmalarını en çok engelleyen şey, bununla ilgili tek yön olmasa da, bu AB üye devletlerinin Kosova vatandaşlarına uyguladıkları engellerdir. (Donlon, 2018, s. 7)

Slovenya'nın Schengen Bölgesi üyesi olduğu ve Bulgaristan - Hırvatistan'ın Schengen kurallarını uygulaması gerektiği düşünüldüğünde, Kosova vatandaşlarına yönelik vize şartlarını kaldırma konusunda özerk ve bireysel olarak karar veremezler. Kosova ile bu AB üye ülkeleri arasındaki ilişkilerin yoğunluğunun belirlenmesinde ekonomik faaliyet biraz daha önemli bir rol oynamasına rağmen, Kosova ile diğer AB üye ülkeleri arasındaki düşük düzeyde yoğun ilişkiler, devletler arasındaki hem siyasi hem de ekonomik faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. (Levent, 2013, s. 864)

Genel olarak Kosovalı yetkililerin bölge ülkelerinin başkentlerine tam tersinden çok daha fazla ikili ziyaretler yaptıkları da aşıkardır. Bu, yalnızca üst düzey yetkililerin Kosova'yı üç

kez ziyaret ettiği, üst düzey Kosovalı yetkililerin ise bağımsızlık ilanından bu yana yalnızca bir kez ziyaret ettiği Yunanistan için geçerli değil, Yunanistan'ın Kosova'yı tanımadığı düşünöldüğünde bu şaşırtıcıdır. En yoğun siyasi faaliyet Kosova ve Arnavutluk arasında olmuştur ve Kosova'nın üst düzey yetkilileri ile bölgedeki diğer ölkeler (cumhurbaşkanları, başbakanlar ve dışişleri bakanları) arasındaki tüm toplantıların yaklaşık %30'u Kosovalılar arasında gerçekleşmiştir. Ayrıca, bölgedeki tüm siyasi faaliyetlerin yaklaşık %13'ü Sırbistan ile, %12'si Slovenya ve Hırvatistan ile ve %11'i Türkiye ile yapılmıştır. Benzer şekilde, bölgedeki ikili ekonomik faaliyetlerin çoğu Kosova ile Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk ve Türkiye arasında gerçekleşmiştir. Son olarak, Kosova ile bölge ölkeleri arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasından sonra, Kosova'nın büyükelçilikler kurmak ve büyükelçileri atamak için bölgedeki diğer ölkelere göre daha fazla zamana ihtiyacı olduğu belirtilmelidir. Bölge ölkelerinin Priştine'de ilk büyükelçileri atamak için Kosova'nın en az altı ay'dan iki yıl'a kadar zamana ihtiyacı vardır. (Shpend Kursani, 2014, s. 8-12)

Kosova'nın dört komşu ölkesinin (Arnavutluk, Makedonya, Karadağ ve Sırbistan) dış ve bölgesel politikaları ve hedefleri, karşıtlardan çok ortak noktalara sahiptir. Ancak, bazı farklılıklar da mevcuttur. Paylaştıkları politika ve görüşler arasında, dış ve bölgesel politikalarından bu parametrelerin yakından bağlantılı olduğu ve Avrupa entegrasyonu projelerine daha duyarlı işletmeler olduğu açıkça görülse de, iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmeye ve güçlendirmeye odaklanmaları yer almaktadır. (<http://www.qkss.org/>, 2014)

Kosova'nın komşularının ortak "iyi komşuluk ilişkileri" politikasına ek olarak, çoğu, ister kültürel kimlik, ister tarihi geçmiş, isterse perde arkasında olsun, paylaşabilecekleri belirli bir komşu devlete daha fazla özen ve dikkat veriyor ve bu nedenle diğer komşu devletlere kıyasla, onunla özel ikili ilişkiler sürdürme eğilimindedir. Örneğin, dış politikasının "komşu ölkelerle iyi ilişkiler" geliştirmek olduğunu beyan etmenin yanı sıra, Kosova, Arnavutluk ile ilişkilerine daha fazla önem veriyor ve kendi dış politika belgelerinden birine sahip olduğunu söylemektedir. Arnavutluk Cumhuriyeti, Kosova Cumhuriyeti'nin dış politikasında özel bir yere sahiptir". Benzer şekilde, tüm komşularıyla karşılıklı saygı çerçevesinde iyi ilişkiler ve iletişimler geliştirmenin yanı sıra, Karadağ "eşit ortaklık ilişkilerini ve karşılıklı saygıyı zorunlu kılan Sırbistan ile ilişkilere özel bir önem vermektedir." Bölgesel politikasında, Arnavutluk ayrıca bireysel komşu ölkelerle ilgili

belirli konulara daha fazla önem vermektedir. Örneğin, Arnavutluk "Kosova'nın nihai statüsünü belirleme sürecini" destekleyerek ve Makedonya örneğinde, Makedonya'nın ilerlemesi için tek platform olarak kabul ettiği Ohri Anlaşmasını destekleyerek bölgesel barış ve güvenlikte aktif bir rol oynamayı planlamaktadır. (Safçı, Kani, & Muzbeg, 2020, s. 8)

Kosova'nın komşularının başka ortak dış politika hedefleri var. AB entegrasyonu, hem yakın gelecekte hem de uzun vadede Kosova'nın tüm komşuları için kilit bir hedef ve stratejik çıkar olmaya devam etmektedir. Ancak Kosova'nın komşuları bu hedefe ulaşmada çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır. Örneğin, AB üyeliği yolunda ilerleme hedefine ulaşmak için Arnavutluk, "organize suçların ve yasadışı kaçakçılığın ortadan kaldırılması, yolsuzluğun ortadan kaldırılması için ciddi destek" sağlamaya ve benzeri konulara odaklanmaktadır. Makedonya, diğer yandan, Arnavutluk'un karşılaştığından neredeyse tamamen farklı nitelikte engellerle karşı karşıyadır. Ayrıca, Makedonya AB'ye katılım ve entegrasyon projesine bağlı kalırken, Yunanistan, mevcut anayasal adını değiştirerek sadece AB'ye değil, hatta NATO'ya yönelik ilerlemesini şart koştuğu için bu süreçte bir engel olarak görülmektedir. (Biçer, 2013, s. 14)

Yunanistan ile olan açık sorunları çözebilmek, Makedonya'nın dış ve bölgesel politikasının bir diğer önemli hedefidir. Karadağ ve Sırbistan da AB entegrasyonunu yüksek bir öncelik olarak görüyor; bununla birlikte Sırbistan, AB ile bütünleşme hedefine ulaşma ve bir yandan Kosova ile ilişkilerin normalleşmesine, iyi komşuluk ilişkilerinin korunmasına şartlanma söz konusu olduğunda hâlâ "hem AB hem de Kosova" politikasını sürdürmektedir. Diğer yandan egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün korunmasına ilişkindir. Sırbistan'ın sadece komşu ülkelerle değil, aynı zamanda bölgedeki diğer ülkelerle de farklılaştığı ek bir dış politika hedefi de NATO'ya olan bağlılığıdır. Arnavutluk zaten Nisan 2009'da İttifaka üye oldu; Makedonya, Karadağ ve Kosova İttifaka katılma niyetlerini açıkça belirttiler - AB'ye katılma çabalarına yakın oldukları bir şeydir. Sırbistan, Makedonya ve Karadağ ile birlikte NATO'nun Barış için Ortaklık (BİO) programına imza atan ülkelerden biri olmasına rağmen, bunun askeri tarafsızlığı koruduğu ifade edilmiştir. (<https://kiesa.rks-gov.net/> Informata Të Përgjithshme, 2021)

Kosova'nın komşu devletlerinin her biri için önemli bir ağırlık taşıyan ortak devletler veya ikili ilişkiler söz konusu olduğunda, hepsi ayrı ayrı her bir devletin çıkarlarına dayalı ikili ilişkilere öncelik vermektedir. Örneğin, Kosova'nın tüm komşuları ABD ile ilişkilerin özel ve yüksek stratejik önceliğe sahip olduğunu düşünmektedir. Arnavutluk için ABD, "yeni Arnavut demokrasisinin yeri doldurulamaz bir müttefikidir" . Makedonya ayrıca "ABD ile ortaklık stratejilerini güçlendirmeye devam etme" konusunda karardır. Karadağ ve Sırbistan da Türkiye ile ilişkileri daha da güçlendirmeye öncelik vermektedir. (Shpend Kursani, 2014, s. 20-21)

2.4 Kosova ve Türkiye'nin Birbirleriyle olan ilişkisi

2.4.1 Tarihsel ilişkiler

Şubat-Mart 1998 yıllarında Kosova'da Arnavutlar ve Sırlar arasındaki gerilim bir anda silahlı düzeye çıkmıştır. Kosova Kurtuluş Ordusu'nun (UÇK, Kosova Kurtuluş Ordusu) ortaya çıkması, ve UÇK savaşçılarınin destek bulduğu veya bulması beklenen köylere saldıran Sırp makamlarını ciddi şekilde endişelendirmişti. Ertesi yıl, özellikle 1998'li yılların yaz aylarında olmak üzere, bazı Arnavutların katledilmeleri gerçekleşti ve ara sıra devam etmiştir. Uluslararası toplum, iki karşıt halk arasında arabuluculuk yapmaya çalışmıştır, ancak başarılı olamamıştır. Son olarak NATO üyeleri, Sırp yetkililerin bir etnik temizlik düzenlediğinden veya örgütlemek üzere olduklarından endişe ederek Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'ne hava saldırıları başlatmıştır (Mart 1999-Haziran 1999). (Orhun, 2020, s. 60-62)

Çatışmanın süreci boyunca Türk liderler, uluslararası diplomatik arenada önemli girişimlerde bulunamamışlardır. Özellikle savaşın ilk aşamasında olaylar hakkında yorum yapmaktan kaçındılar ve meselenin tamamı ateşli siyasi tartışmalara yol açmamıştır. NATO müttefikleri tarafından askeri müdahale kararı alındıktan sonra, burada yine Türk askeri ve siyasi liderleri bu askeri operasyona yatırım yapmak konusunda oldukça isteksiz

görünmüşlerdir. Türk liderler müdahaleye karşı çıkmadılar, ancak taraf olmaya istekli olduklarını ifade etmişlerdir. (Türedi, 2020, s. 380-382)

Balkanların dış politikasını uluslararası toplumun "ilkeleri ve pozisyonları" ile sistematik olarak garanti altına almıştır ve özellikle askeri müdahalelerde aktif rol almayı reddetmiştir. Şubat ayını 1994 senesinde NATO Sırbistan'a bir ultimatoma sergilediğinde, böyle bir girişimi Türkiye güçlü bir şekilde destekledi, ancak yalnızca lojistik kaynaklı nedenlerle hava düzeyinde saldırılarına katılmasını istememiştir. Tekrar Ağustos 1995'te Deliberate Force operasyonu sırasında Türkiye, eylemi memnuniyetle karşıladı ancak Türk Hava Kuvvetleri fiili bombalamaya katılamamıştır. 1998 yılı'nın baharında, Kosova'da artan baskı, Makedonya ile NATO arasındaki askeri işbirliğinin derinleşmesini motive ederken, Türkiye de Üsküp ile kendi askeri işbirliğini güçlendirmiştir. ABD gibi, Türkiye de Arnavutluk, Makedonya ve Bosna-Hırvat Federasyonu'nu siyasi ve askeri olarak desteklemiştir. Son olarak Washington ve Ankara, Hırvat-Müslüman ordusunu ABD "Eğit ve Donat Programı" çerçevesinde yeniden silahlandırmak ve eğitmek için ortak bir çabaya girmişlerdir. (Kalaycı, 2016, s. 19)

Türkiye ayrıca, FRY (Yugoslavya Federal Cumhuriyeti) ile ilişkilerini kesmemeye özen göstermiştir. Yugoslavya ile tüm Soğuk Savaş dönemi boyunca oldukça iyi ilişkiler sürdürmüştü ve bu istikrarlı ilişkiler 70'lerin sonlarında ve 80'lerde daha da güçlenmiştir. Yugoslavya'nın çöküşünden ve çatışmaların patlak vermesinden sonra Türk liderler Sırbistan'ı kızdırmamaya çalıştılar. Örneğin, (Ocak 1992) büyükelçilerini geri çağırmadan önce dört ay (Mayıs 1992'ye kadar) beklediler ve tüm çatışma boyunca temaslar maslahatgüzar düzeyinde sürdürüldü. Dayton anlaşmasının ardından Türk liderler daha önce "Sırp saldırganları" olarak adlandırdıkları kişilerle ilişkilerini hızla yenilediler. Gerçekten de Bosna savaşından sonra Sırp politikasını aktif olarak desteklediler. MÜSİAD üyeleri de dahil olmak üzere Türk işadamları bu ülkeye yatırım yapmak için acele ettiler ve iki ülke arasındaki ticareti düzenleyen anlaşmalar hızla sonuçlanmıştır. (Orhun, 2020, s. 64)

Türkiye'de (aynı zamanda başka yerlerde olduğu gibi) en sık öne sürülen senaryo, Kosova'daki Arnavutlara bağımsızlık verilmesi halinde Makedonya'daki Arnavutların hareketi takip edilerek Makedonya Cumhuriyeti'nin parçalanmasına ve bölgesel bir çatışmaya yol açacağı korkusu olmuştur. Türkiye, Kosovalı Arnavutlarla yakın bağları olan

büyük bir Arnavut topluluğunun bulunduğu ve bu nedenle Kosova'daki çatışmanın kontrol altına alınmasında zayıf nokta olan Makedonya Cumhuriyeti'ne askeri yardımını derhal güçlendirmiştir. Haziran 1998'de 20 adet F-5 uçağının Makedon ordusuna teslimi ve Makedon pilotların Türkiye'de eğitimi konusunda görüşmelere başlanmıştır. NATO, Makedonya'da bir “kuvvet gösterisi” (Kararlı Şahin manevraları) organize ederken, Sırp hava kuvvetleri iki ülke arasındaki ihtilaflı bölgeye birkaç kez giriş yapmıştır. Türkiye, Arnavutluk'un Durres limanında konuşlu NATO deniz gücüne de katkıda bulundu ve çok erken bir tarihte (Mart 1998'in başından beri), bir barış gücüne katılmasını önermiştir. (Beşgül, 2020, s. 43-44)

Türkiye, ABD'nin yolundan gitmeyi tercih etmiştir. Türk hava kuvvetleri, NATO'nun FRY'ye yönelik hava saldırılarına katıldı ve Haziran 1999'dan sonra, çok önceden duyurduğu gibi, Kosova'da uluslararası barış gücüne katkıda bulunmuştur. Temmuz 1999'da yaklaşık 1000 Türk askeri Kosova'da konuşlandırmıştır. Bunlar, Yüze yakın Türk polisi de “Geçici Sivil İdare”ye katılmak üzere gönderilmiştir. Son olarak, Temmuz 1999'da İsmail Cem'in ziyareti sırasında Priştine ve Prizren'de Türk koordinasyon ofisleri açılmıştır. Resmi olarak, Türk insani yardımlarının ildeki dağıtımını koordine etmekle görevlendirilmişlerdir. (Tuna, 2020, s. 9)

Şaşırtıcı bir şekilde, Türkiye nihayetinde NATO saldırıları sırasında gerçek bombalamalara katılmıştır. Bu, Bosna-Hersek'teki ihtilaf sırasında izlenen çizgide gözle görülür bir değişikliği temsil ediyordu ve Türk basınında tepkiler oldukça karışmıştı. Türk liderlerin kendileri biraz tereddüt ediyorlardı ve sıkıntı içerisindeydiler, 1999 yılı'nın Mayıs ayının ortalarında onaylanmadan önce basında söylentiler yayılmıştır. Eski Başbakan Bülent Ecevit, Türkiye'nin saldırı misyonlarına katılabileceğini kategorik olarak reddediyordu ve çoğu analist Türkiye'nin bunu yapmasını beklememektedir. Türkiye muhtemelen İttifak içindeki pozisyonunu güçlendirmek istedi, ve bu kendisini marjinalleştirecek bir Avrupa Savunma ve Güvenlik Kimliği kurulmasına yönelik Fransız-İngiliz önerisine karşı sert bir şekilde mücadele etmek zorunda kaldığı Washington zirvesinden birkaç hafta sonra gerçekleşmiştir. (Gangloff, 2005, s. 2-5)

2.4.2 Kültürel ve askeri ilişkiler

Kosova ile Türkiye arasında imzalanan anlaşma kapsamında 2008 yılından bu yana eğitim ve kültür alanındaki işbirliği artmıştır. Türkiye'nin Büyükelçisi Priştine de faaliyet gösteren kişi Songül Ozan'dır, Kosova'daki kültürel kalkınma ve kültürel gelişim projelerini desteklemeye devam edeceğini birkaç defa açıklamıştır. (<https://shtetiweb.org/>, 2018)

Kosova'daki Yunus Emre Enstitüsü (Türk Kültür Merkezi (YETKM)) 2011 senesinin Ağustos ayında Priştine şehrinde ve aynı zamanda Prizren'de açıldı. Kosova Kültür Merkezi 23 Şubat 2013 tarihinde İstanbul, Bayrampaşa'da faaliyete başlamıştır. Bahsi geçen enstitü aracılığıyla Türkiye'de yaşamakta olan Arnavut kökenli Türk vatandaşları doğrudan bir şekilde Kosova'ya bağlanmaktadır ve aynı zamanda bu enstitü aracılığıyla Türk tecrübesi kültürel gelişimi doğrultusunda geliştirmek için kullanılmaktadır. Memli Krasniçi isimli Kültür Bakanı, Kosova'nın bu kapsamda ilk kez yurtdışında kültür merkezi açmasının önemine vurgu yaparak, kültür merkezinin iki ülke arasındaki kültürel işbirliği ilişkilerinin derinleşmesine yardımcı olacağını söylemiştir. Kosova ülkesinde kültürel mirasın muhafaza edilmesi doğrultusunda TİKA tarafından Sultan Murat Kabri, Sinan Paşa Camisi ve aynı zamanda Fatih Camisi gibi eserlerin yenilenmesi yönünde restorasyonları tamamlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphanesi tarafından Kosova Gençlik Derneği'ne 300'e yakın kitap bağışlanmıştır. Televizyon ve film birimleri hala gelişiyor. Kosova'da burası Türkiye'nin etkisini hissedebildiği bölgelerden biriydi. (Türedi, 2020, s. 385)

Türkiye ile Kosova, özellikle askeri kolayışyonları alanındaki ilişkileri geliştirmeye istikrarlı bir şekilde devam etmektedir. Türkiye her zamanki gibi Kosova'nın toprak çoğunluğunun ve siyasi üstünlüğünün muhafaza edilmesine istinaden büyük bir önem vermekte ve aynı zamanda bu konuda onu desteklemektedir. 2012 yılında Kosova'yı ziyaret eden Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Hayri Kıvrıkoğlu, Kosova güvenlik güçleri komutanı Orgeneral Kadri Kastrati ile görüşerek, Türk ordusunun Kosova güvenlik güçlerinin gelişimine destek olacağını söylemiştir. Kosova'nın Güvenlik Araştırma Merkezi yetilisi Mentor

Vladoli, Kosova'nın güvenlik sektörünün stratejik bir incelemesini yürütmekte olduğunu ve sürecin askeri dönüşüme yol açmasını umduğunu söylemiştir. Bu bağlamda, Türk Savunma Bakanı İsmet Yılmaz'ın Priştine ziyareti, iki ülke arasında önemli bir askeri sürecin başlangıcı olması açısından değerli olup, Türk ordusunun Türkiye'ye ve diğer NATO üyesi ülkelerin desteği çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda Kosova Güvenlik Güçleri Bakanı Agim Çeku ile görüşüp Türk parlamentosunun orduya özel mali destek sağlamayı kabul ettiğini söylemektedir. (BİÇER, 2013, s. 2-5)

2.4.3 Politik ilişkiler

Türkiye ile Kosova arasındaki ilişkiler, ortak bir tarih ve dostane ilişkiler temelinde iyi düzeyde gelişmiştir. 17 Şubat 2008 tarihinde Kosova bağımsızlığını ilan ettikten sonra 18 Şubat 2008'de Türkiye Kosova Cumhuriyeti'ni tanımıştır. Priştine'deki koordinasyon ofisi 1999'da açılmış ve bağımsızlık ilanından sonra büyükelçiliğe yükseltilmiştir. 1 Eylül 2015 tarihinde, Kosova Türk toplumunda yoğun nüfuslu bir yer olan Prizren'deki mevcut konsoloslugu da çok aktiftir. Türkiye, Kosova devletinde başkonsolosluk temellerini oluşturan ilk ülke olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti istikrara, toprak bütünlüğüne, kalkınmaya, Kosova'nın Avrupa ve Avrupa-Atlantik yapılarına entegrasyonuna ve bölgede dostane ve yapıcı iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesine büyük önem vermekte olduğu görülmektedir. Eski Kosova Cumhurbaşkanı Thaçi, Türkiye Cumhurbaşkanı davetlisi olarak 28 Aralık 2016 tarihinde Türkiye topraklarına resmi ziyarette bulunmuştur. Nihayetinde 29.10.2018 tarihinde İstanbul Yeni Havalimanı'nın açılış törenine katılabilmek için Türkiye'ye gelmiştir ve 9 Temmuz 2018'de açılış törenini gerçekleştirmiştir. Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan 19-20 Ekim 2018'de Kosova'ya resmi bir ziyarette bulundu ve türk soydaşı toplumu ile görüşmüştür. Bu ziyaret sırasında Prizren şehrinde de bulunmuştur. (<http://pristine.be.mfa.gov.tr/>, 2018)

1-15 Nisan 2011 nüfus sayımının istatistik verileri doğrultusunda Kosova nüfusunun 1,08% payını oluşturan Türk sayısı rakamı 18.738' civarındadır. Türkçe dilini konuşabilen Kosovalıların sayısı 300.000 olduğu tahmin edilmektedir. Türk toplumunun çoğunluk olarak

yaşadığı topluluklarda Türkçe dili resmi bir şekilde kullanılabilir. Arnavut ve Türk geleneklerinin, ortak 500 yıllık bir geçmişleri nedeniyle çok benzer olduğu bilinmektedir. Arnavutlar ve Türkler aynı dine mensup, İslam'ı ve Türkiye kültürünü Balkanlara getiren Osmanlı devleti, Türk Arnavutları arasındaki evlilikler Kosova ile Türkiye arasındaki kültürel diplomasi örnekleridir. Diplomatik ilişkilere ve Kosova ile Türkiye arasındaki dengeye baktığımızda, Türkiye'nin her zaman Kosova'yı desteklemeyi ve desteklemeyi tercih ettiğini göstermekteyiz. (RADA, 2021, s. 1-2)

Vize anlaşmalarının kaldırılması ve iki ülke arasında dostluk anlaşmalarının imzalanması bunun en açık örneklerinden biridir. Türkiye'nin Kosova'ya verdiği destek, Kosova'nın uluslararası alanda tanınmasında ve çeşitli uluslararası kuruluşlara üyeliğinde kendini kanıtlamıştır. Aynı zamanda Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Çalışmalar Kurumu tarafından diplomatik ilişkilerin kurulduğu günden itibaren her iki ülke arasında dış politikalardan ticarete, sağlığa ve kültüre kadar her bir alanda 45 anlaşma imzalanmıştır. 09.09.2009 tarihinde Kosova, Ankara'ya ilk büyükelçisini Dr. Bekim Sejdiu atamıştır. Kosova ile Türkiye arasındaki ilişkilere bakacak olursak, Kosova ile Türkiye arasındaki güçlü bağların temel nedenleri kültürelidir. Kosova ile Türkiye arasındaki ilişkilerin temel nedenleri kültürel özellikler olduğundan, hem Kosova hem de Türkiye'deki ilgili yaşam biçimlerini göz ardı etmeden ikili ilişkilerinde dostane bir siyaset sergilemektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi için Kosova'da Türk STK'ları etkinleştirilmeli ve Türk azınlıkların ve diğer Kosova vatandaşlarının katılımı için teşvikler oluşturulmalıdır. (Tuna, 2020, s. 19)

2.4.4 Ekonomik ilişkiler

Türkiye ile Kosova arasında 3 Eylül 2012 yıllarında başlayan Serbest Ticaret Anlaşması (STA) müzakereleri, 27 Eylül 2013 tarihinde Serbest Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmış olup, bu anlaşma Cumhurbaşkanı Hashim Taçi tarafından 2019 yılında imzalanmıştır ve 1 Eylül'de yürürlüğe girmiştir. Türkiye ile Kosova serbest ticaret anlaşması sayesinde 9 yıllık süreçte Türkiye ihracatçıların Kosova'ya ihracat yaparken üzerindeki

tarife yükü önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Serbest Ticaret Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte 493 ürün grubundaki tarifeler sıfırlanmıştır. (<https://www.chamber.org.il/>, 2013)

Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (CEFTA) sayesinde Türk ihracatçıları, AB ülkelerinden ihracatçılar ve AB ile Kosova pazarına halihazırda gümrüksüz girişe sahip olan Arnavutluk, Karadağ, Kuzey Makedonya ve Moldova ile işbirliği anlaşmaları ile eşit durumdadır. Türkiye, 2019 yılında Kosova'ya yaptığı 347,8 milyon ABD doları ihracatla Almanya'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Türkiye, Kosova'ya gerçekleştirdiği ihracat doğrultusunda Kosova ithalatında 13%'lük paya sahiptir. (<http://onlineislemler.uib.org.tr/>, 2020, s. 8-11)

Sırbistan ile Bosna Hersek'e Kosova tarafınca Kasım ayı 2018 yılında bütün ürünlerde 100% gümrük vergisi uygulanmaya başlamış olup ülkenin en büyük ikinci ithalat partneri olan Sırbistan'dan bu tarihten itibaren meydana getirilen ithalat nerede ise sıfır seviyesine gerilemiştir. Benzer halde Bosna Hersek'ten ithalatı da aynı düzeye gerilemiştir. Ancak, Bosna Hersek'den meydana getirilen ithalat Sırbistan'dan meydana getirilen ithalatın yanında çok düşük ölçüde idi. Kosova, belirtilen zaman dilimi içerisinde Sırbistan'dan gerçekleştirdiği ithalattaki boşluğu büyük miktarda İtalya, Almanya, Türkiye ve Çin'den telafi etmiştir. Serbest Ticaret anlaşmasının tesiri Sırbistan ve Bosna Hersek'den ithalatlar doğrultusunda getirilen makul gümrük vergisi dolayısıyla Türkiye'nin Kosova'ya ihracatı 2019 senesinde ciddi anlamda artış göstermiş ve 347,8 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. (Avcı, 2017, s. 120-122)

İhracat doğrultusunda 2019 ile 2018 yılı son çeyreğine göre 13%'lük bir artış gerçekleşmiştir. Türkiye ile Kosova arasında serbest ticaret anlaşması imzalamış olsa da, bazı alanlarda Türkiye dünya ticaretinde yüksek bir paya sahip olduğu sektörler var, ancak Kosova pazarının küçük bir bölümünün potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir. Öte yandan, Kosova'nın Sırbistan ve Bosna-Hersek'e uyguladığı tarifelerdeki artış nedeniyle, bu ülkelerden gelen tahıl, demir döküm ve çelik, hayvancılık ürünleri ve unlu mamuller gibi malların ticaretini tamamlayabileceği tahmin edilmektedir. Kosova ile yapılan serbest ticaret anlaşması sonucunda Türkiye'nin Çin'e karşı rekabet gücü artmıştır, Kosova'nın Çin'den ithalat doğrultusunda tekstil, tüketici elektroniği, çelik, mobilya ve plastik ithalatının ihracat potansiyeli de artmıştır. Ancak serbest ticaret anlaşmasının yürürlüğe girmesiyle Türkiye, Kosova

pazarında Almanya ve İtalya gibi önemli aktörlerle belli bir rekabet gücüne kavuşmuştur. Bu, Türkiye'nin bir süre önce bu ülkelerden Kosova'ya otomobil parçası ve makine ihracatındaki dezavantajlarını ortadan kaldırıyor ve Türkiye'nin bu alanlarda Kosova pazarındaki ağırlığının artması beklenmektedir. (<https://www.evropaelire.org/>, 2009)

Tablo 2: Türkiye'nin Kosova'ya ihracatı sektör bazında

TÜRKİYE'NİN KOSOVA'YA İHRACATI (Bin \$)			
SEKTÖR	2018	2019	DEĞ.
TOPLAM	303,151	336,161	10.9%
Kimyevi Maddeler ve Mamulleri	44,783	54,046	20.7%
Elektrik Elektronik	34,895	35,780	2.5%
Makine ve Aksamları	24,951	35,203	41.1%
Hazırgiyim ve Konfeksiyon	34,896	34,685	-0.6%
Demir ve Demir Dışı Metaller	24,456	29,307	19.8%
Hububat, Bakliyat, Yağlı Tohumlar ve Mamulleri	21,249	25,814	21.5%
Mobilya, Kağıt ve Orman Ürünleri	22,489	24,547	9.2%
Çelik	8,332	13,179	58.2%
Tekstil ve Hammaddeleri	12,610	12,685	0.6%
Çimento Cam Seramik ve Toprak Ürünleri	14,114	11,912	-15.6%
İklimlendirme Sanayii	12,107	11,879	-1.9%
Otomotiv Endüstrisi	9,630	9,384	-2.6%
Deri ve Deri Mamulleri	6,242	6,478	3.8%
Halı	7,576	5,437	-28.2%
Meyve Sebze Mamulleri	4,410	5,339	21.1%
Yaş Meyve ve Sebze	5,842	4,821	-17.5%
Tütün	3,885	3,385	-12.9%
Kuru Meyve ve Mamulleri	3,190	3,253	2.0%
Su Ürünleri ve Hayvansal Mamuller	2,421	2,790	15.3%
Mücevher	1,462	1,211	-17.2%
Madencilik Ürünleri	481	1,176	144.6%
Savunma ve Havacılık Sanayii	530	1,109	109.4%
Diğer Sanayi Ürünleri	1,019	960	-5.7%
Zeytin ve Zeytinyağı	823	853	
Fındık ve Mamulleri	436	564	29.2%
Süs Bitkileri ve Mam.	261	358	37.3%
Gemi ve Yat	64	7	-89.0%

Kaynak : (www.deik.org.tr/ Tuna, 2020)

Türkiye-Kosova arasında imzalanan serbest ticaret anlaşması doğrultusunda Kosova'nın Türkiye'ye ihracatına da olumlu etkisi söz konusudur. Tekstil (3.4 milyon ABD doları) ve alüminyum (1.9 milyon ABD doları) ve bakır (840.000 ABD doları) sektörlerinin büyümesi bekleniyor. Özetle, Kosova'nın Sırbistan ve Bosna Hersek'e yönelik gümrük tarifelerinin, imzalanan serbest ticaret anlaşmasından bağımsız olarak artması sonucu, Kosova pazarında tahıl, demir-çelik ve canlı hayvan ürünlerindeki açıklığın ortaya çıktığı söylenebilmektedir. Otomotiv, demir-çelik, çimento, tekstil ve elektronik sektörleri için de serbest ticaret anlaşmasının imzalanması ile Türkiye'nin rakiplerine göre artan rekabet gücü nedeniyle bu sektörlerde Kosova'ya ihracat seviyesinde artış söz konusu olabilmektedir. (<http://onlineislemler.uib.org.tr/>, 2020, s. 8-10)

III. BÖLÜM

3 UYGULAMA

3.1 Uygulamanın Amacı

Uygulama bölümünde, Kosova'nın Türkiye'den yaptığı ithalatın EURO/TL paritesinin oynaklığı ile ilişkisi incelenecektir. Bu doğrultuda kur istikrarının, iki ülke arasındaki ticari ilişkiler açısından ne derece önemli olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

3.2 Yöntem

Çalışmada veri olarak, Kosova'nın Euro bazında Türkiye'den yapmış olduğu ithalat ve EURO/TL paritesi kullanılmıştır. Veriler, sırası ile Kosova istatistik kurumu ve TCMB web sitelerinden elde edilmiş olup 2006-2021 yıllarını kapsayan aylık frekanstadır. EURO/TL paritesinin logaritmik getirileri ile ARMA(1,1)-GARCH(1,1) modeli tahmin edilmiştir. Varyans denkleminde elde edilen varyans serisi ile ithalat arasındaki ilişki EKK ile incelenmiştir. (Dickey, 1979, s. 427-431)

3.3 Değişkenlerin Grafikleri ve Tanımlayıcı İstatistikleri

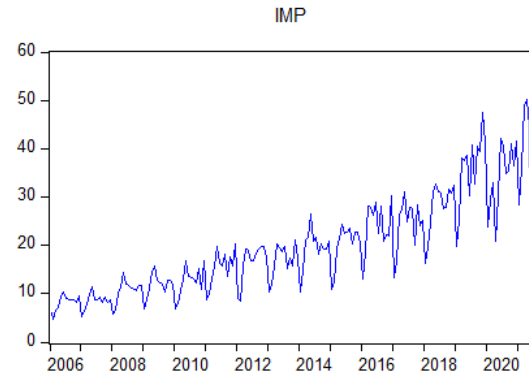
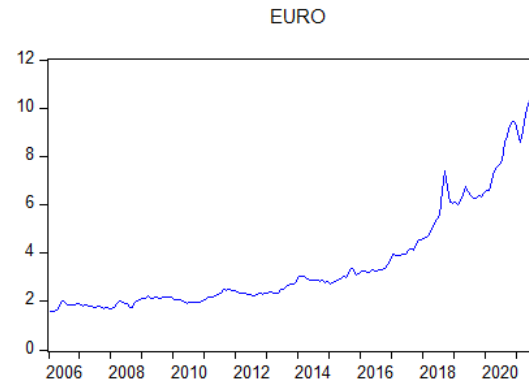
Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ve grafikler aşağıda verilmiştir.

EURO= Euro/TL paritesi

IMP=Kosova'nın Türkiyeden yaptığı ithalat (Milyon Euro)

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler ve grafikler

	EURO	IMP
Mean	3.5434	19.6892
Median	2.7017	18.2694
Maximum	10.3697	50.1465
Minimum	1.5786	4.6429
Std. Dev.	2.1403	10.0976
Skewness	1.4724	0.8351
Kurtosis	4.1824	3.0953
Jarque-Bera	78.0428	21.6900
Probability	0.0000	0.0000
Sum	659.0661	3662.1860
Sum Sq. Dev.	847.4919	18862.8100
Observations	186.0000	186.0000

Serilerin grafikleri incelendiğinde her ikisi serinin de ortalamalarının zamana bağlı olarak değiştiği görülmektedir. Buna ek olarak IMP serisinde mevsimsel dalgalanmalar göze çarpmaktadır.

3.4 Zaman Serileri

Belli bir zaman içerisinde incelenen ölçümlerin bir serisi olarak, ansızın değişkenlerin bir koleksiyonu türünde, kronolojik sırayla ulaşılan verilere sahip değişkenlere zaman serisi ismi verilmektedir. Çoğunluk olarak zaman serisi, örnek büyüklüğü n olmak üzere T , $t=1, \dots, n$ biçiminde sunulmaktadır. Buna göre t 'inci incelenen veri t ile ifade edilir.

3.5 Zaman Serisi Bileşenleri

Zaman serilerini oluşturan başlıca bileşenler; trend bileşeni, düzensiz bileşen, döngüsel bileşen ve mevsimsel bileşendir. Bir zaman serisi bu bileşenlerden bazılarını veya tamamını içerebilmektedir.

Trend, ilgili zaman serisinin uzun dönemli eğilimi olarak tanımlanır. Söz konusu eğilim, zaman serilerinin uzun vadede artmasına veya azalmasına bağlı olarak pozitif veya negatif değere sahip olabilmektedir. Trend bileşen içermeyen zaman serilerinin ortalamaları zamana bağlı değişmez; bu durumda zaman serisine ortalama da durağan olduğu söylenir.

Bir trend etrafındaki yukarı ve aşağı yöndeki hareketleri tanımlamaya yarayan bileşene döngüsel bileşen denir.

Belirli bir trend etrafında yukarı ve aşağı yönlü hareketleri tanımlayan bileşene döngüsel bileşen denir.

Eğer bir zaman serisi belirli bir zaman aralığında düzenli bir şekilde dalgalanıyorsa, ortaya çıkan bu bileşen ise mevsimsel bileşen olarak tanımlanır.

Bir zaman serisinde bulunan, serideki sistematik veya öngörülebilir kısa vadeli dalgalanmalardan kaynaklanmayan, öngörülemez rassal değişkene ise düzensiz bileşen denir.

Zaman serisi bileşenleri, toplama veya çarpma işlemlerinden yararlanılarak, aşağıda gösterildiği şekilde ilişkilendirilebilmektedir:

$$Y_t = T + C + S + I$$

$$Y_t = T \times C \times S \times I$$

Eğer regresyon analizi bir zaman serisinin düzey haline uygulanırsa, genellikle yüksek belirlilik katsayısına sahip anlamlı katsayılar ortaya çıktığı görülmektedir. Zaman serilerinin trend veya mevsimsellik içermesinden kaynaklanan bu durum sahte regresyon olarak tanımlanır.

(Phillips, 1988, s. 336-346)

3.6 Zaman Serilerinin Mevsimsellikten Arındırılması

Zaman serilerinde trendin doğru anlaşılması ve yorumlanabilmesi için, serilerin mevsimlik dalgaların etkilerinden arındırılmaları gereklidir. Zaman serisini mevsimlik etkiden arındırmanın faydalarını; trendin açığa çıkarılması, ekonomik öngörülerin türetilmesi, dönüm noktalarının belirlenmesi, değişkenler arasındaki nedenselliğin yönünün belirlenmesindeki sorunun aşılması şeklinde belirtmek mümkündür (Özmen, 1999).

Mevsimsellikten arındırma yöntemleri ile ilgili literatürde çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu yöntemler temelde hareketli ortalamalar temeline dayanan ampirik yaklaşım yöntemleri ve model yaklaşımına dayanan yöntemler olarak ikiye ayrılır. (Öztürk,2011)

Hareketli ortalama temeline dayanan mevsimsellikten arındırma yöntemlerine X11, X11 ARIMA ve X12 ARIMA yöntemleri örnek verilebilir. Model bazlı yaklaşıma dayanan en yaygın arındırma yöntemleri ise başlıca STAMP ve TRAMO/SEATS yöntemleridir.(Dagum, 2015)

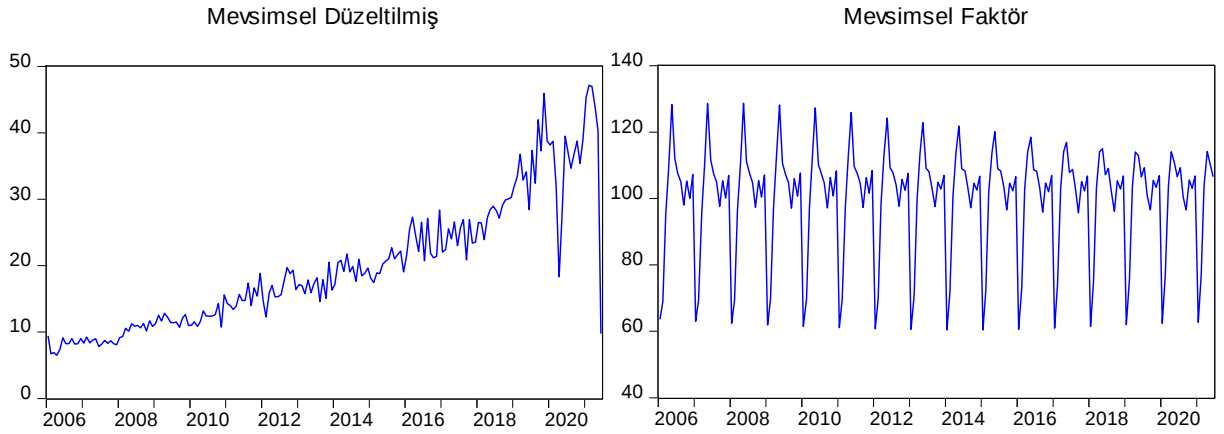
Şen, 2019 yılında yaptığı çalışmada TRAMO/SEATS yöntemi ile mevsimsellikten arındırma yönteminin diğer yöntemlere kıyasla daha iyi performans sergilediğini gözlemlemiştir.

Buradan hareketle bu çalışmada İspanya Merkez Bankası'ndan Agustin Maravall ve Victor Gomez (1996) in geliştirdiği iki aşamalı yöntem olan TRAMO (Time series Regression with Arima noise, Missing values, and Outliers)/SEATS(Signal Extraction in ARIMA Time Series) ile seriler mevsimsellikten arındırılacaktır. Seriler ARIMA modeli ile lineerleştirildikten sonra bileşenlerine SEATS ile ayrılmaktadır. (Maravall ve Gomez, 1997).

TRAMO/SEATS ile mevsimsellikten arındırılmış IMP serisine ait grafikler verilmiştir.

(SGAPE, 1997)

Şekil 2. IMP Grafikleri

3.7 Durağanlık

Bir zaman serisi incelendiğinde dalgalanmaların rastgele olduğu ve genellikle bir zaman periyodundan diğerine aynı tür stokastik davranışa sahip olduğu gözlemlenir. Örneğin, vadedi hesap getirileri veya faiz oranlarındaki değişiklikler bir önceki yıldan çok farklı olsa bile; ortalama, standart sapma ve diğer istatistiksel özellikleri genellikle bir önceki yıllara benzer davranış sergiler. Benzer şekilde; dondurma, yün kazak ve elektrik gibi pek çok tüketici ürününe olan talepler mevsimsel ve rastgele değişkenlik gösterir. Bu talepler aynı zamanda; her yaz geçmiş yazlara, her kış ise geçmiş kışlara benzer davranış sergilemektedir.

Durağan stokastik süreçler, zamanla değişmeyen davranışa sahip zaman serileri için olasılık modelleridir. Eğer bir sürecin davranışının tüm yönleri zaman içindeki varyasyonlarla değişmiyorsa, bu sürecin durağan olduğu söylenir. Matematiksel açıdan durağanlık; her m ve n değeri için $Y_1, \dots, Y_n$ ve $Y_{1+m}, \dots, Y_{n+m}$ dağılımlarının aynı olması şartı olarak tanımlanır. Bir dizi n gözlemin olasılık dağılımı, gözlemlerin zaman kökenine bağlı değildir. Kesin durağanlık, davranışın tüm yönlerinin zaman içinde sabit olmasını gerektirdiğinden çok güçlü bir varsayımdır. Genelde, kesin durağanlık öncelikle zayıf durağanlığı varsayarak elde edilir. Bir süreç; ortalaması, varyansı ve kovaryansı zamana göre değişmiyorsa zayıf durağandır. Yani:

$$E(Y_i) = \mu, \text{ (sabit) tüm } i \text{ değerleri için}$$

$$Var(Y_i) = \sigma^2, \text{ (sabit) tüm } i \text{ değerleri için ve}$$

$$Corr(Y_i, Y_j) = \rho(|i - j|), \rho(h) \text{ olmak üzere tüm } i \text{ ve } j \text{ değerleri içindir.}$$

Ortalama ve varyans zamanla değişmez ve iki gözlem arasındaki korelasyon sadece gecikmeye, yani aralarındaki mesafeye bağlıdır.(Ruppert, 2011).

3.8 Birim kök sınamaları

Eğer bir seri ortalamada durağan ise, bir diğer deyişle trende sahip ise o seri birim kök içermektedir. Eğer bir seri geçmiş değerlerinden etkileniyor ise, o seri durağan değildir.

Aşağıdaki eşitlikte Y_t serisinin durağanlığı incelenmiştir:

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + e_t$$

$$Y_t = \mu + \rho Y_{t-1} + e_t$$

$$Y_t = \mu + \beta t + \rho Y_{t-1} + e_t$$

$|\rho| \geq 1$ ise seri durağan değildir.

$|\rho| < 1$ ise seri durağandır.

Denklemlerin her iki tarafından Y_{t-1} çıkartıldığında;

$$\Delta Y_t = (1 - \rho)Y_{t-1} + e'_t$$

$$\Delta Y_t = \mu' + (1 - \rho)Y_{t-1} + e'_t$$

$$\Delta Y_t = \mu' + \beta' t + (1 - \rho)Y_{t-1} + e'_t$$

Dickey ve Fuller (1979), bu denklemlerdeki Y_{t-1} 'in parametresi $(1 - \rho) = \rho'$ nün 0'a eşitliğini sınamak için denklemlerin tau istatistiklerini hesaplamışlardır. Test denkleminde, hata terimlerinin otokorelasyonsuz olması gereklidir. Bu kapsamda bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin eklenmesiyle denklem genişletilmiş ve ADF (Augmented Dickey-

Fuller) ismini almıştır. Sabit içeren trendli ADF test denklemleri ve test istatistikleri aşağıdaki gibidir:

$$\Delta Y_t = \alpha + \beta t + \rho Y_{t-1} + \sum_{j=2}^k \delta_j \Delta Y_{t-j+1} + e_t$$

$$t_{\rho=0} = \frac{\rho - 0}{S_{\rho}}$$

H_0 : Yokluk hipotezi ve

H_a : Alternatif hipotez olmak üzere;

$H_0: \rho = 0$ ise seri durağan değildir.

$H_a: \rho < 0$ ise seri durağandır.

DF (Dickey-Fuller) testi hata terimlerinin homojen ve otokorelasyonsuz olduğunu varsayar. Philips ve Perron 1988’de bu varsayımı genişleterek aşağıda verilen standart DF test denklemini kullanmışlardır. Dağılımın asimptotik olarak otokorelasyondan etkilenmemesi için test istatistiklerini modifiye etmişlerdir. Test istatistiklerinin yine Dickey ve Fuller (1979) tarafından hesaplanan dağılıma uyduğunu gözlemlemişlerdir.

$$\tilde{t}_{\rho} = t_{\rho=0} \left(\frac{(T-k)\hat{\sigma}^2/T}{f_0} \right)^{1/2} - \frac{T(f_0 - ((T-k)\hat{\sigma}^2)/T)S_{\hat{\rho}}}{2f_0^{1/2}S}$$

T: dönem sayısı

$t_{\rho=0}$: Standart DF istatistiği

k: parametre sayısı

$\hat{\sigma}^2$: test regresyonunun standart hatası

$S_{\hat{\rho}}$: parametrenin standart hatası

f_0 : sıfır frekansta kalıntı spektrumu tahmincisidir.

$H_0: \rho = 0$ ise seri durağan değildir.

$H_a: \rho < 0$ ise seri durağandır.

Tablo 4: Birim kök sınamaları

(ADF)				Philips-Perron			
	DÜZEY	LEURO	LIMP_SA		DÜZEY	LEURO	LIMP_SA
Sabitli	t-İstatistiği	0.4945	-0.5392	Sabitli	t-İstatistiği	0.6179	-0.4493
	Prob.	0.9861	0.8792		Prob.	0.9899	0.8965
Sabit+Trendli	t-İstatistiği	-1.5812	-11.1	Sabit+Trendli	t-İstatistiği	-1.341	-5.4868
	Prob.	0.7965	0		Prob.	0.874	0
Sabit ve Trendsiz	t-İstatistiği	2.8056	3.3958	Sabit ve Trendsiz	t-İstatistiği	2.9166	3.1615
	Prob.	0.9988	0.9998		Prob.	0.9992	0.9996
	İLK FARK	d(LEURO)	d(LIMP_SA)		İLK FARK	d(LEURO)	d(LIMP_SA)
Sabitli	t-İstatistiği	-9.4193	-46.429	Sabitli	t-İstatistiği	-10.1817	-11.8104
	Prob.	0	0.0001		Prob.	0	0
Sabit+Trendli	t-İstatistiği	-9.3775	-46.786	Sabit+Trendli	t-İstatistiği	-10.2586	-11.7696
	Prob.	0	0.0001		Prob.	0	0
Sabit ve Trendsiz	t-İstatistiği	-9.3015	-30.0297	Sabit ve Trendsiz	t-İstatistiği	-9.5483	-14.2622
	Prob.	0	0		Prob.		

Tablo incelendiğinde İthalat serisi sabitli ve trendli model dışında birim kök içermektedir.. Euro ise tüm test denklemlerinde durağan dışı bulunmuştur. Her iki değişken de ilk farkları alındığında durağan hale gelmektedir.

(Şen, 2019)

3.9 AR(p), MA(q) ve ARMA(p,q) Modelleri

AR(p) modelinin genel eşitliği aşağıdaki gibidir:

$$x_t = \delta + \phi_1 x_{t-1} + \phi_2 x_{t-2} + \dots + \phi_p x_{t-p} + \varepsilon_t$$

q mertebeli bir MA modeli MA(q) şeklinde gösterilir ve eşitlik aşağıda gösterildiği gibidir:

$$x_t = \mu + \varepsilon_t - \theta_1 \varepsilon_{t-1} - \theta_2 \varepsilon_{t-2} - \theta_3 \varepsilon_{t-3} - \dots - \theta_q \varepsilon_{t-q}; \varepsilon_t \sim N(0, \sigma^2)$$

x_t : t anındaki değer

ε_t : t anındaki hata

θ_i : regresyon katsayısı

i: pozitif reel sayılar serisi (i=1,2,3,...,q)

q: MA'nın mertebesidir.

ARMA(p,q)'a ait eşitlik en basit haliyle aşağıda verilmiştir:

$$\begin{aligned} x_t &= \delta + \phi_1 x_{t-1} + \phi_2 x_{t-2} + \dots + \phi_p x_{t-p} + \varepsilon_t - \theta_1 \varepsilon_{t-1} - \theta_2 \varepsilon_{t-2} - \dots - \theta_q \varepsilon_{t-q} \\ &= \delta + \sum_{i=1}^p \phi_i x_{t-i} + \varepsilon_t - \sum_{i=1}^q \theta_i \varepsilon_{t-i} \end{aligned}$$

t gecikmesinde;

ϕ_i : regresyon katsayısı,

$i=1,2,3,\dots,p$ ve p: AR'ın mertebesi,

Θ_j : MA parametresi,

$j=1,2,3,\dots,q$ ve

ε_t : t anındaki hatadır.

3.10 ARCH Modeli

En küçük kareler modeli; tüm hata karelerin beklenen değerinin her noktada sabit olduğunu varsayar. Bu varsayıma homoskedastisite denir (Engle, 2001). ARCH/GARCH modelleri, bu değerlerin sabit olmadığı, heteroskedastisite varsayımına dayalı olarak oluşturulur. ARCH ve GARCH modelleri, heteroskedastisiteyi modellenmesi gereken bir varyans olarak ele alır.

Engle, gecikmeli sapmalar kullanarak, otoregresif koşullu heterodastisite modeli (ARCH) ile zamanla değişen koşullu varyans modelini tanıtmıştır.

ARCH, varyansın zaman içinde sabit olmadığını ve geçmiş verilerden etkilendiğini varsayan bir otoregresyon fonksiyonudur. Bu modelin arkasındaki fikir, mevcut ve önceki rastgele değişken arasındaki ilişkiyi görmektir.

$x_1, x_2, \dots, x_T$ rastgele veri dizisi ve t zamanına kadar rastgele veri kümesi olsun. Bu durumda x_t 'ye göre q dereceli ARCH modeli:

$$x_t | F_{t-1} \sim N(0, \sigma_t^2)$$

Olur. Burada F_{t-1} , t-1 anındaki bilgi değişkenidir.

ε_t 'nin koşullu değişkeni (σ_t^2) aşağıdaki şekilde yazılabilmektedir:

$$\sigma_t^2 = \omega + \lambda_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \lambda_2 \varepsilon_{t-2}^2 + \dots + \lambda_q \varepsilon_{t-q}^2$$

Burada artık varyans, artığın q mertebesine bağlıdır ve ARCH olarak adlandırılır. ARCH modeli aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$x_t = \delta + \sum_{i=1}^p \phi x_{t-i} + \sum_{i=1}^q \theta_i \varepsilon_{t-i} + \varepsilon_t$$

$$\varepsilon_t \sim N(0, \sigma^2)$$

$$\sigma_t^2 = \omega + \lambda_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \lambda_2 \varepsilon_{t-2}^2 + \dots + \lambda_q \varepsilon_{t-q}^2$$

Burada x_t koşullu ortalamanın denklemdir (Brooks, 2014).

3.11 Genelleştirilmiş ARCH (GARCH) Modeli

GARCH modeli (Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Heteroskedastik) model, ARCH'nin genelleştirilmiş bir şeklidir. Bu model, çok yüksek mertebeden ARCH modelinin mertebesini düşürmek amacıyla kullanılır. İlk olarak Bollerslev tarafından tanıtılan GARCH modeli bazı artıklar arasındaki ilişkiyi gözlemlediği gibi bazı geçmiş artıklara da bağlıdır. Derecesi p ve q olan GARCH modeli aşağıdaki gibi gösterilir (Virginia, 2018):

$$x_t | F_{t-1} \sim N(0, \sigma_t^2)$$

GARCH modeli, önceki gecikmenin koşullu varyansına dayanan koşullu varyansa izin verir ve denklemini aşağıdaki gibi ifade edilir:

$$\sigma_t^2 = \omega + \sum_{i=1}^q \lambda_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^p \beta_j \sigma_{t-j}^2$$

Koşullu varyansın mevcut değerleri, artık karelerden gelen q gecikmesine ve koşullu varyansın p gecikmesine dayanarak parametreleştirilir ve GARCH (p,q) olarak gösterilir. Dolayısıyla, GARCH modelinin zamana göre değişen koşullu varyansı hem AR hem MA sürecidir.

GARCH modeli aşağıdaki gibidir:

$$x_t = \delta + \sum_{i=1}^p \phi_i x_{t-i} - \sum_{i=1}^q \theta_i \varepsilon_{t-i} + \varepsilon_t$$

$$\varepsilon_t \sim N(0, \sigma^2)$$

$$\sigma_t^2 = \omega + \sum_{i=1}^q \lambda_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^p \beta_j \sigma_{t-j}^2$$

Burada x_t koşullu ortalama eşitliğidir.

3.12 ARMA(1,1)-GARCH(1,1) Tahmin Sonuçları

Euro'ya ait logaritmik getiri serisi:

$$\log R_t = \log \left(\frac{EURO_t}{EURO_{t-1}} \right)$$

$$= \log(EURO_t) - \log(EURO_{t-1})$$

$$= \Delta \log(EURO_t)$$

Olarak tanımlanır. Burada " Δ " fark işlemcisi olup, Eviews çıktılarında "D" harfi ile ifade edilir.

ARMA(1,1)-GARCH(1,1) için ortalama denklemi;

$$\Delta \log(EURO_t) = \delta + \phi_i \Delta \log(EURO_{t-1}) - \theta \varepsilon_{t-1} + \varepsilon_t$$

Varyans denklemi;

$$\sigma_t^2 = \omega + \lambda_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \beta_1 \sigma_{t-1}^2,$$

Olup tahmin sonuçları tabloda verilmiştir.

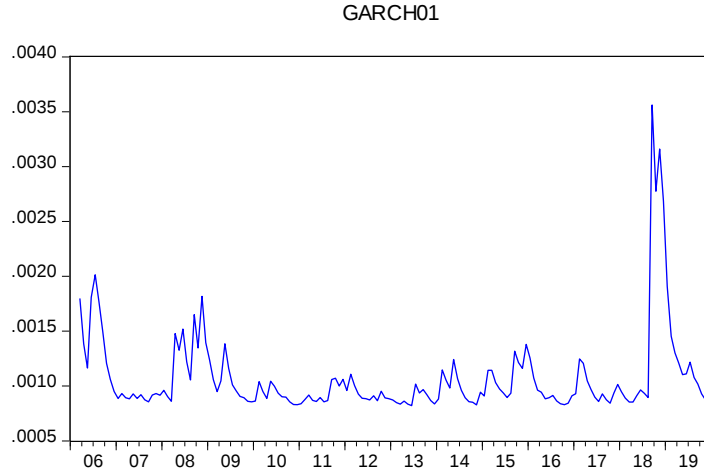
Tablo 5: Varyans denklemleri

Variable	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
C	0.007137	0.003666	1.946735	0.0516
AR(1)	-0.246917	0.240742	-1.025649	0.3051
MA(1)	0.555067	0.225595	2.460457	0.0139
Variance Equation				
C	0.000327	0.000215	1.522848	0.1278
RESID(-1)^2	0.099839	0.078641	1.269554	0.2042
GARCH(-1)	0.587775	0.246390	2.385550	0.0171
R-squared	0.134415	Mean dependent var		0.008508
Adjusted R-squared	0.123795	S.D. dependent var		0.035853
S.E. of regression	0.033561	Akaike info criterion		-3.957031
Sum squared resid	0.183592	Schwarz criterion		-3.844549
Log likelihood	334.4335	Hannan-Quinn criter.		-3.911374
Durbin-Watson stat	1.858804			
Inverted AR Roots	-.25			
Inverted MA Roots	-.56			

Tablo incelendiğinde varyans denkleminde yalnızca β_1 katsayısı anlamlı çıkmıştır. Çalışmada amacımız koşullu varyans serisi σ_t^2 'ı açıklayabilmek değil bu serinin ithalatla ilişkisini incelemek olduğundan parametre anlamlılıkları önem taşımamaktadır. Amaca uygun

olarak $\hat{\sigma}_t^2$ serisi bu denklemle elde edilmiş olup grafiği ve seriye ait birim kök testi aşağıda verilmiştir.

Şekil 3: Garch modeli

Tablo 6: Birim kök incelemesi

Philips-Perron			(ADF)		
	DÜZEY	GARCH01		DÜZEY	GARCH01
Sabitli	t-İstatistiği	-5.1631	Sabitli	t-İstatistiği	-5.0618
	Prob.	0		Prob.	0
Sabit+Trendli	t-İstatistiği	-5.177	Sabit+Trendli	t-İstatistiği	-5.0822
	Prob.	0.0002		Prob.	0.0002
Sabitli ve Trendsiz	t-İstatistiği	-1.5863	Sabitli ve Trendsiz	t-İstatistiği	-1.4882
	Prob.	0.1059		Prob.	0.1276
	İLK FARK	d(GARCH01)		İLK FARK	d(GARCH01)
Sabitli	t-İstatistiği	-18.2962	Sabitli	t-İstatistiği	-15.5555
	Prob.	0		Prob.	0
Sabit+Trendli	t-İstatistiği	-18.2506	Sabit+Trendli	t-İstatistiği	-15.5069
	Prob.	0		Prob.	0
Sabitli ve Trendsiz	t-İstatistiği	-18.3555	Sabitli ve Trendsiz	t-İstatistiği	-15.6006
	Prob.	0		Prob.	0

Tablo incelendiğinde sabitsiz ve trendsiz modelde seri birim kök içermektedir. Sabitli ve trendli test denklemlerinde serinin durağan olduğu sonucuna ulaşılmış olup düzey hali ile analize devam edilmesi uygun görülmüştür.

(Engle, 2001, s. 157-168.)

3.13 İTHALAT VE KUR VOLATİLİTESİ KISA DÖNEM İLİŞKİSİ

İthalatın kur volatilitesi ile ilişkini incelemek için ,

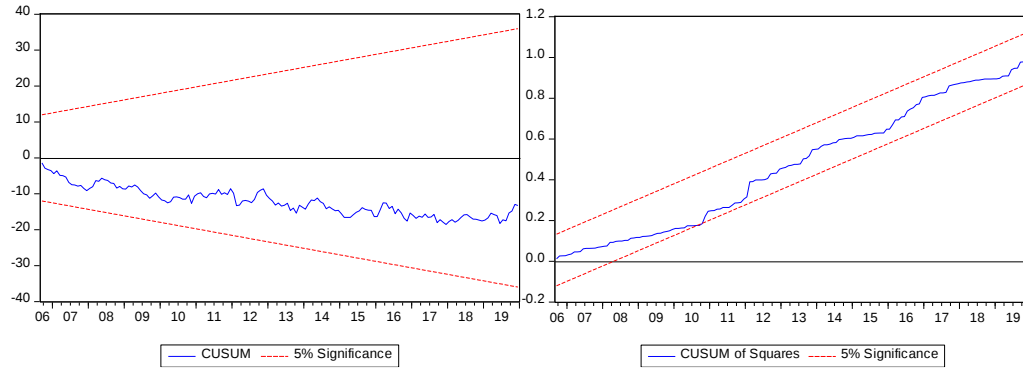
$$d(limp_sa)_t = GARCH01_t + \sum_{i=1}^3 \phi_i d(limp_sa)_{t-i} + \varepsilon_t$$

denklemini tahmin edilmiştir. Modelde otokorelasyon, değişen varyans, yapısal kırılma ve tanımlama hatası olmamalıdır. Bu sebeple bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri açıklayıcı değişken olarak modele eklenmiş olup tahmin sonuçları ve varsayım testleri tabloda verilmiştir.

Tablo 7: Model tahmini ve tanısal testler.

DEĞİŞKEN	KATSAYI	STD. HATA	T-STAT	Kuyruk olasılığı
GARCH01	24.34466	6.852294	3.552776	0.0005
DLIMP_SA(-1)	-0.782029	0.076893	-10.1704	0
DLIMP_SA(-2)	-0.403125	0.092215	-4.37158	0
DLIMP_SA(-3)	-0.184343	0.07501	-2.45759	0.0151
	Test istatistiği	Kuyruk olasılığı		
Breusch-Pagan-Godfrey Test	2.661646	0.2643		
Breusch-Godfrey AC LM Test:	1.5427	0.1022		
Jarque-Bera Normallik	1.8149	0.40353		
RAMSEY RESET test	0.32228	0.6335		

Şekil 4: Cusum ve Cusumsq yapısal kırılma grafikleri

Test sonuçları incelendiğinde modelin bütün varsayımları sağladığı görülmektedir. Cusum ve Cusumsq grafiklerinde %5 bandının dışına taşma olmadığı için modelde yapısal kırılma yoktur. GARCH parametresi 24,34 olarak %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Kurdaki oynaklığın artması Kosova'nın ithalatını artırdığı sonucu çıkmaktadır.

(Bollerslev, 1986, s. 307-327)

SONUÇ

Geleneksel ekonometride, otokorelasyon sorunu, daha çok zaman serili çalışmalarda, değişken varyans sorunu ise yatay kesit verili çalışmalarda bulunabilir. Finansal zaman serilerinde otokorelasyon problemine ek olarak değişken varyans problemi de vardır. Değişken varyansın durumunu dikkate alan otoregresif koşullu değişken varyans (ARCH) modelleri geliştirilmiştir. ARCH modelleri, yüksek frekanslı zaman serisi verileriyle uyumluluklarıyla karakterize edilir.

Bu çalışmada ilk olarak zaman serisinin otoregresif koşullu varyans modelleri ve tek değişkenli otoregresif koşullu varyans modelleri tartışılmıştır, akabinde koşullu varyans modelleri tartışılmıştır ve çok değişkenli otoregresyon incelenmiştir. Varlıklar arasındaki zaman bağımlılığı dikkate alınarak analiz bir adım daha ileri götürülmüştür. Çalışılan tüm döviz kuru getirisinin serilerinde, genel olarak finansal varlıkların getirilerinin varyansının bir göstergesi olarak kabul edilen aşırı oynaklık ve basıklık gözlemlenmiştir. Bir sonraki adımda, EKK modeli kullanılarak serilerin otoregresif yapıları modellenmiş ve artıklardaki varyans değişimi doğrulanmıştır. Verilerin test sonuçlarına nazaran ARCH tesirinin döviz kuru etkisinin getiri serilerinde mevcut olduğu anlaşılmıştır. ARCH-GARCH model tarzı bu nedenle döviz kuru verilerinin getiri serilerinde kanıtlanmıştır, ARCH-GARCH tesirinin varlığı ortaya konulduktan sonra çalışılan döviz kuru verilerinin getiri modellerinde koşullu varyans modelleri test edilerek döviz kuru getiri serileri için mevcut olan ARCH-GARCH modeli araştırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın bir sonraki aşamasında her bir değişkenin varyansının tahmini yapılmıştır ve bu tahminler her bir değişken için ayrı ayrı kontrol edilmiş ve son bölümde ise tek bir tabloda genel derecelendirme yapılmıştır. Sonuç olarak kısa dönem parametresi en son GARCH serisinin bağımsız olduğu modelde katsayı anlamlı olarak görüldü, dolayısıyla kurdaki oynaklığın artması Kosova'nın ithalatını arttırıyor. Uzun dönem ilişkisi incelenmesi için eş-tümleşme yapılması gerekir, ancak varyans serisi durağan olduğu için eş-tümleşme yapılamaz, Garch 1 serisi birim kök içermemektedir.

Bu doğrultuda, kısa dönem ilişkilerde Türkiye'nin dış ticaretinde mühim yere haiz ülkelerin para birimlerine karşı, Türk lirasının tutarındaki değişiklikler (volatiliteleri) çapında kuv-

vetli ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Böylece ülkelerde olup biten ekonomik, kültürel, siyasal ve her tür büyümeyi etkileyen faktörler, ekonomik büyüme doğrultusunda para birimlerine de tesir etmekte ve TL'nin başka ülke para birimlerinin karşısındaki değerinde de dalgalanmalara yol açmış olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle bir devlet, kurları etkileyecek bir karar alacağında, herhangi ülke ile gerçekleştirdiği ticarete istinaden ekonomik, kültürel ve politik durumlarını da göz önünde bulundurması, o ülkenin faydasına olacaktır. Çünkü emek verme neticeleri incelendiğinde ticaret bağı fazla olan ülkelerin birbirini anlamlı bir şekilde etkilediğini görebilmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Administration, I. T. (2021). *Free Trade Agreement Overview*. <https://www.trade.gov/>:
<https://www.trade.gov/free-trade-agreement-overview> adresinden alındı
- Akarsu, Y. (2017). Avrupa Birliği Ortak Dış Ticaret Politikası'nın Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri. *Journal of Life Economics*, 25-38.
- Akıncı, G. Y. (2013). İktisadi Küreselleşme ve Finansal Özgürlükler Arasındaki İlişki: Bir Panel Veri Analizi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi / Journal of Academic Researches and Studies Yıl 5 - Sayı 9*, 1-20.
- Akkoyunlu, A. S. (1996). Yeni Dış Ticaret Teorileri. *Ekonomik Yaklaşım*, 1-30.
- Akman, Ü. G. (2020). Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerinin Sosyokültürel Boyutları. *International Journal of Society and Culture Studies*, 36-56.
- ASLAN, N. (2006). Heckscher-Ohlin-Samuelson (HOS) Teorisi ve Teorinin Değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 1-14.
- Avcı, Y. (2017). Türk Dış Politikasının Stratejik Derinlik Revizyonunda Balkanlar. *BEU AKADEMİK İZDÜŞÜM/ Academic Projection Cilt 2. Sayı. 2*, 104-127.
- Avdyli, N. (2020, Ekim 14). *Rruga e Kosovës drejt anëtarësimit në BE: Dy skenarë për Kosovën*. Democracy of Development: <https://d4d-ks.org/editorial/rruga-e-kosoves-drejt-anetaresimit-ne-dy-skenare-per-kosoven/> adresinden alındı
- Basu, S. R. (2009). *Building Trade-Relating Institutions and WTO Accession*. <https://unctad.org/>:
https://unctad.org/system/files/official-document/itcdtab42_en.pdf adresinden alındı
- Bean, C. R. (1992). Economic and Monetary Union in Europe. *Journal of Economic Perspectiv*, 31-52.

Beşgöl, B. (2020). Türkiye'nin Batı Balkanlardaki Yumuşak Gücü. Trakya Üniversitesi.

BİÇER, E. (2013, Nisan 10). *Geçmişten Bugüne Türkiye-Kosova İlişkileri*. TUIC AKADEMİ: <https://www.tuicakademi.org/gecmisten-bugune-turkiye-kosova-iliskileri/> adresinden alındı

Bollerslev, T. (1986). *Generalized autoregressive conditional heteroscedasticity*.

Boundless. (2021, Ocak 4). *Social Science*. [https://socialsci.libretexts.org/:https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Economics/Book%3A_Economics_\(Boundless\)/31%3A_International_Trade/31.1%3A_Introduction_to_International_Trade](https://socialsci.libretexts.org/:https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Economics/Book%3A_Economics_(Boundless)/31%3A_International_Trade/31.1%3A_Introduction_to_International_Trade) de adresinden alındı

Boundless. (2021, Ocak 4). *Social Science*. [https://socialsci.libretexts.org/:https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Economics/Book%3A_Economics_\(Boundless\)/31%3A_International_Trade/31.1%3A_Introduction_to_International_Trade](https://socialsci.libretexts.org/:https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Economics/Book%3A_Economics_(Boundless)/31%3A_International_Trade/31.1%3A_Introduction_to_International_Trade) de adresinden alındı

Brooks, C. (2014). *Introductory Econometrics For Finance 3rd Edition*.

Bülbül, K. (2013). Balkanlar ve Türkiye İlişkilerine Medeniyet Perspektifinden Bakmak ya da Coğrafyayı Ortaklaştırmak. *AVRASYA ETÜDLERİ* 43/2013-1. T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.

Chey, H.-k. (2012). Theories of International Currencies and the Future of the World Monetary Order. *International Studies Review*, 51-77.

Choudhri, E. U. (2001, Mart 1). *International Trade in Manufactured Products: A Ricardo-Heckscher-Ohlin Explanation with Monopolistic Competition*. <https://www.elibrary.imf.org/:https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2001/041/article-A001-en.xml> adresinden alındı

- Costinot, A. (2012). Ricardo's Theory of Comparative Advantage. *NBER WORKING PAPER SERIES*, 1-5.
- Çetinkaya, G. (2019). The World Trade Organization's Role For Developing Countries Under The Agriculture Negotiations. *The World Trade Organization's Role For Developing Countries Under The Agriculture Negotiations*. Hacettepe University Graduate School of Social Sciences.
- Çolak, M. S. (2012, Eylül). The Possibility Of Financial Crises In Developing Countries Under Flexible Exchange Rate Regimes: A Multidimensional Approach. *The Possibility Of Financial Crises In Developing Countries Under Flexible Exchange Rate Regimes: A Multidimensional Approach*.
- Dagum, E. B. (2015). *Time Series: Seasonal Adjustment, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Second Edition.
- Demirtaş, B. (2013). Turkey and the Balkans: Overcoming Prejudices, Building Bridges and Constructing a Common Future. *PERCEPTIONS*, 165-176.
- Dickey, D. &. (1979). *Distribution Of The Estimators For Autoregressive Time Series With A Unit Root*. Journal of American Statistical Association.
- Dinçer, G. (2014). Dış Ticaret Kuramında Çekim Modeli. *Ekonomik Yaklaşım*, 24(88), 1-34, 1-34.
- Doğan, A. (2014). Serbest Ticaret Anlaşmalarının Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkileri. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 15, 1-20.
- Donlon, F. (2018, Mart). *Dhoma e Specializuar dhe Zyra e Prokurorit të Specializuar të Kosovës*. Raporti i Parë | Dhoma e Specializuar dhe Zyra e Prokurorit të Specializuar të Kosovës | 3: https://www.scp-ks.org/sites/default/files/public/content/ksc_spo_first_report_alb.pdf adresinden alındı

- DURA, C. (2000). Yeni Dış Ticaret Teorileri : Genel bir Bakış. *E. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1-16.
- Duran, K. (2016). Continuity And Change In Turkey's Policy Towards The Balkans In The Post-Cold War Era: The Case Of Bosnia-Herzegovina. *İstanbul University Institute of Social Sciences*. İstanbul Üniversitesi.
- Economy, O. (tarih yok). *What are exchange rates*. <https://www.ecnmy.org/https://www.ecnmy.org/learn/your-money/banking-and-finance/what-are-exchange-rates/> adresinden alındı
- Ekinci, D. (2009). Turkey And The Balkans In The Post–Cold War Era: Diplomatic/ Political, Economic And Military Relations. *Department of*. Bilkent University.
- Elif Nuroğlu, H. H. (2016). Balkanlarda Almanya ve Türkiye, İhracat ve yatırımlar. *SETA Yayınları* 72, 15-57.
- Engle, R. (2001). *The use of ARCH/GARCH models in applied econometrics*. *Journal of Economic Perspectives*.
- Erdoğan, S. (2018). Avrupa Birliği, Almanya ve Türkiye: İlişkilerde Temel Değerler ve Dönüşen Stratejiler. *Mukaddime*, 2018, 9(Özel Sayı 1), 143-147.
- Erken, B. (2013). Türkiye-AB İlişkisinde Temel Bir Etken: Türk'ün Avrupalı Kimliği. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi Cilt: 12, No:1* , 79-104.
- Formaini, R. L. (2009). David Ricardo - Theory of Free International Trade. *Economic Insights*, 1-3.
- Frieden, J. (2000). The Political Economy of Exchange Rate Policy. *Cataloging-in-Publication data provided by the Inter-American Development Bank - Felipe Herrera Library*, 5-8.

Gangloff, S. (2005). *Kosovo et diplomatie internationale*.
<https://journals.openedition.org/balkanologie/517>:
<https://journals.openedition.org/balkanologie/517> adresinden alındı

Geldi, H. K. (2010). Regional Economic Integration and Globalization. *Regional Economic Integration and Globalization*. T.C. YEDİTEPE UNIVERSITY GRADUATE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES .

Gençoğlu, A. Y. (2020). Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar:Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Temaşa Felsefe Dergisi* 14 , 237-256.

Gould, D. M. (1993). *The Theory and Practice of Free Trade*. <https://www.dallasfed.org/>:
<https://www.dallasfed.org/~media/documents/research/er/1993/er9304a.pdf>
adresinden alındı

Gövdere, B. (2021). Temel Kaynaklarla Yeni Dış Ticaret Teorileri. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives* 9 (1) (2021) 1–14, 1-14.

Helpman, E. (1999). The structure of foreign trade. *Journal of Economic Perspectives-Volume 12, Number 2 - Spring 1999*, 121-144.

Hızarcı, A. E. (2020). The Examination Of The Effects Of Exchange Volatility On Imports And Exports. Anadolu University.

<http://hdr.undp.org/>. (tarih yok). http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2010_shqip.pdf.
Përmbledhje e Përgjithshme :
http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2010_shqip.pdf adresinden alındı

<http://onlineislemler.uib.org.tr/>. (2020, Ağustos). *Türkiye-Kosova İş Konseyi*.
<http://onlineislemler.uib.org.tr/>:
<http://onlineislemler.uib.org.tr/Mailing/CC11C38DE19/00000000000524.pdf>
adresinden alındı

<http://pristine.be.mfa.gov.tr/>. (2018, Mart). *Türkiye – Kosova İlişkileri*.
<http://pristine.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/341735> adresinden alındı

<http://www.qkss.org/>. (2014, Mart). *Anëtarësimi dhe Përfaqësimi i Kosovës*.
<http://www.qkss.org/>:
http://www.qkss.org/repository/docs/An%C3%ABtar%C3%ABsimi_dhe_p%C3%ABrfaq%C3%ABsimi_i_Kosov%C3%ABs_n%C3%AB_nismat_rajonale_t%C3%AB_siguris%C3%AB_829083.pdf adresinden alındı

<https://gumrukrehberi.gov.tr/>. (tarih yok). *Ticari İşlemler*. Gümrük Rehberi:
<https://gumrukrehberi.gov.tr/kategori/ticari-islemler/hracat-rehberi> adresinden alındı

<https://kfos.org/>. (2012, Nissan). *Kosova Thërret*. <https://kfos.org/>:
<https://kfos.org/storage/app/media/Kosovo-Calling-ALB.pdf> adresinden alındı

<https://shtetiweb.org/>. (2018, Mayıs). *Konteksti Rajonal i Aleancës Strategjike Shqipëri-Turqi*. <https://shtetiweb.org/>: <https://shtetiweb.org/2018/05/14/konteksti-rajonal-i-aleances-strategjike-shqiperi-turqi/> adresinden alındı

<https://transportgeography.org/>. (tarih yok). *Levels of Economic Integration*:
<https://transportgeography.org/contents/chapter7/globalization-international-trade/economic-integration-levels/> adresinden alındı

<https://transportgeography.org/>. (2021). *Levels of Economic Integration*.
<https://transportgeography.org/>:
<https://transportgeography.org/contents/chapter7/globalization-international-trade/economic-integration-levels/> adresinden alındı

<https://tuikweb.tuik.gov.tr/>. (2021, Mart). *Dış Ticaret İstatistikleri*.
<https://tuikweb.tuik.gov.tr/>:
<https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33857> adresinden alındı

<https://www.chamber.org.il/>. (2013, Kasım). *Turkey-Kosovo Free Trade Agreement (FTA)*.
<https://www.chamber.org.il/media/149543/239-41013.pdf> adresinden alındı

<https://www.citizenstrade.org/>. (2010). *Citizens Trade Campaign*.
<https://www.citizenstrade.org/>: <https://www.citizenstrade.org/ctc/trade-issues/free-trade-economic-theory/> adresinden alındı

<https://www.econlib.org/>. (2019). *David Ricardo*. <https://www.econlib.org/>:
<https://www.econlib.org/library/Enc/bios/Ricardo.html> adresinden alındı

<https://www.esiweb.org/>. (2004). *Profili i Kosoves*.
<https://www.esiweb.org/pdf/bridges/kosovo/8/2+a.pdf> adresinden alındı

<https://www.evropaelire.org/>. (2009, Ocak 10). *Raportet e Kosovës me vendet fqinje*.
<https://www.evropaelire.org/>: <https://www.evropaelire.org/a/1368530.html>
adresinden alındı

<https://www.exploring-economics.org/>. (2016). *Free Trade in Economic Theories*.
<https://www.exploring-economics.org/>: <https://www.exploring-economics.org/en/discover/free-trade-economic-theories/> adresinden alındı

<https://www.ikv.org.tr/>. (2021). *Ekonomik ve Parasal Birlik*. İktisadi Kalkınma Vakfı:
<https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=230> adresinden alındı

<https://www.instituteforgovernment.org.uk>. (2020, Şubat 12). *Institute For Government*.
<https://www.instituteforgovernment.org.uk>:
<https://www.instituteforgovernment.org.uk/explainers/customs-union> adresinden
alındı

<https://www.mfa.gov.tr/>. (tarih yok). <https://www.mfa.gov.tr/>:
<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-siyasi-iliskileri-.tr.mfa> adresinden alındı

<https://www.newyorkfed.org/>. (tarih yok). *Economic and Monetary Union*.
<https://www.newyorkfed.org/>:
<https://www.newyorkfed.org/aboutthefed/fedpoint/fed25.html> adresinden alındı

<https://www.osmaniyetso.org.tr/>. (2013). *Dış Ticaret Nedir*.
<https://www.osmaniyetso.org.tr/>: <https://www.osmaniyetso.org.tr/dis-ticaret-nedir.html> adresinden alındı

<https://www.stlouisfed.org>. (tarih yok). *Functions of Money - The Economic Lowdown Podcast Series*. <https://www.stlouisfed.org>:
<https://www.stlouisfed.org/education/economic-lowdown-podcast-series/episode-9-functions-of-money> adresinden alındı

<https://www.trade.gov.tr>. (2019). *Turkey And The EU*. <https://www.trade.gov.tr>:
<https://www.trade.gov.tr/turkey-and-eu/turkey-and-the-eu> adresinden alındı

<https://www.tuicakademi.org/>. (2011, Kasım 6). *Ekonomik Entegrasyon Türleri ve AB Ekonomik Entegrasyonu*. <https://www.tuicakademi.org/>:
<https://www.tuicakademi.org/ekonomik-entegrasyon-turleri-ve-ab-ekonomik-entegrasyonu/> adresinden alındı

İNCE, K. (2021, Şubat 18). <http://gazeteforex.org/>. Forex Cafe:
<http://gazeteforex.org/ithalat-ve-ihracat-nedir-ithal-etmek-ve-ihrac-etmek-nedemek/> adresinden alındı

Informata Të Përgjithshme. (2021). Kiesa: <https://kiesa.rks-gov.net/page.aspx?id=1,11>
adresinden alındı

Irwin, D. (2017, Nissan 19). *Ricardo and comparative advantage at 200*.
<https://voxeu.org/>: <https://voxeu.org/article/ricardo-and-comparative-advantage-200>
adresinden alındı

Jones, R. W. (2011). *General Equilibrium Theory and Competitive Trade Models*.
University of Rochester, 1-5.

Kabaalioglu, H. A. (1998). The Customs Union: a Final Step Before Turkey's Accession to the European Union. *Marmara Journal of European Studies* • VOL: 6 • NO: 1, 1-28.

- Kalaycı, İ. (2016). Türkiye-Balkan İlişkileri Üzerine (Geçmişten Geleceğe) Ekonomi-Politik Notlar. *AVRASYA ETÜDLERİ* 50/2016-2. T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- Karataş, K. (2019). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Etkileri Bağlamında Türkiye Sosyal Politikasının Değişimi. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi Cilt:17, Sayı:2*, 197-217.
- Kaya, A. İ. (2021). Capital Flow Surges And Volatility. *Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Department of Economics*. Hacettepe University .
- Kaya, İ. (2012). The Impact Of Exchange Rate Volatility On Export Demand Under The Floating Exchange Rate Regime In Emerging Market Economies : Evidence From Turkey. *The Impact Of Exchange Rate Volatility On Export Demand Under The Floating Exchange Rate Regime In Emerging Market Economies : Evidence From Turkey*. COVENTRY UNIVERSITY BUSINESS SCHOOL.
- Kaynar, Y. (2019). Batı Balkanlardaki Büyük Güç Rekabeti. İstanbul Arel Üniversitesi.
- Keskin, S. (2009). Impacts of Customs Union With the European Union to the Turkish Economy. *INTERNATIONAL JOURNAL OF ECONOMICS AND FINANCE*, 1-10.
- Ketboğa, M. (2019, Aralık 31). Dış Ticarete Ortaya Çıkan Kur Riski Ve Kur Riskinden Korunma Metotları. *USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(2), 177-190.
- Kilicarslan, Z. (2018). DETERMINANTS OF EXCHANGE RATE VOLATILITY: EMPIRICAL EVIDENCE FOR TURKEY. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 204-205.
- Koné, S. (tarih yok). *Is Economic Integration Between Developing Countries a Singular Process?* https://www.e-jei.org:https://www.e-jei.org/upload/JEI_27_3_386_409_458.pdf adresinden alındı

- Köroğlu, E. (2021). Entegrasyon Teorileri Işığında Avrupa Genişleme Dalgaları ve Türkiye ile İlişkiler. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, Cilt 11, Sayı 1, 37-58.
- Krishna, P. (2012, Şubat). *Preferential trade agreements and the world trade system*. <https://www.nber.org/papers/w17840> adresinden alındı
- KUTLU, S. (2013). Changes in Exchange Rates and The Balance of Trade. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1-7.
- Landsburg, L. F. (1999). *Comparative Advantage*. <https://www.econlib.org/https://www.econlib.org/library/Topics/Details/comparativeadvantage.html> adresinden alındı
- Levent, Z. (2013). Tarihi Süreçte Kosova. *Ankara Üniversitesi Türk Dünyası Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 853-874.
- Maravall, A. a. (1997). *Time Series Regression With Harmonise, Missing Observations and Outliers) and SEATS (Signal Extractions ARIMA Time Series) Instructions For the Users*. Banco De Espane, 97001.
- O'Rourke, K. H. (2003). Heckscher-Ohlin Theory and Individual Attitudes Towards Globalization. *NBER WORKING PAPER SERIES*, 1-5.
- Ojeaga, P. (2014, Temmuz 2). *International Trade, Do Institutions Matter? Evidence from Regional Studies*. https://www.scirp.org/https://www.scirp.org/pdf/TEL_2014080814344581.pdf adresinden alındı
- Oktay, I. (2016). Risk Quantification for Foreign Currency Investments. *Risk Quantification for Foreign Currency Investments*. Boğaziçi University.
- Orhun, F. Ç. (2020). Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikasında Balkanlar. *Soğuk Savaş Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası, Avrasya Etüdləri*, 59-79.

- Özdamar, S. (2013). Dış Ticarete Yeni Bir Kavram: Hayali İthalat. *Gümrük & Ticaret Dergisi*, 1-4.
- Özen, A. E. (2018). Dolarizasyon Olgusu: Teorik Bir İnceleme Ve Türkiye Örneği. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 2018, 3(1), 101-113.
- Özer, D. (2011). Avrupa Birliği Ortak Ulaştırma Politikası Ve Türkiye. *Denizcilik Fakültesi Dergisi Cilt:3 Sayı:2*, 79-100.
- ÖZTÜRK, N. (2003). *Dış Ticaret Kuramında Yeni Yaklaşımlar*, 109-126.
- Öztürk, Y. (2011). *Mevsimsellikten Arındırmada Tramo/Seats Yöntemi: gayri safi yurtiçi hası-la ve bazı alt kalemleri üzerine bir uygulama*. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).
- ÖZTÜRK, Y. (2011). Mevsimsellikten Arındırmada TRAMO/SEATS Yöntemi: Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla ve Bazı Alt Kalemleri Üzerine Bir Uygulama.
- Phillips, P. C. (1988). *Testing for A Unit Root in Time Series Regression*. *Biomètrika*.
- RADA, E. (2021, 05). *KOSOVA -TÜRKİYE*. ihtisasakademi.tugva.org: <https://ihtisasakademi.tugva.org/wp-content/uploads/2021/05/Kosova-Tu%CC%88rkiye-Ekonomik-Siyasi-I%CC%87lis%CC%A7kileri.pdf> adresinden alındı
- Ruppert, D. (2011). *Statistics and Data Analysis for Financial Engineering*.
- Safçı, B., Kani, F., & Muzbeg, E. (2020, Mayıs). *Ekonomi Raporu*. Kosova Türkiye Ticaret Odası: <http://kt-to.org/2019-kosova-genel-ekonomi-raporu-turkce/> adresinden alındı
- Schumacher, R. (2012). Adam Smith's theory of absolute advantage and the use of doxography in the history of economics. *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, Volume 5, Issue 2, Autumn 2012, pp. 54-80, 54-80.

- Sen, S. (2010). International Trade Theory and Policy: A Review of the Literature. *Working Paper No. 635*, 1-24.
- Shpend Kursani, V. H. (2014). *Kosova në Kontekst Rajonal*. KIPRED.
- ŞANLI, B. (2008, Ocak 22). Ekonomik Eentegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22, 14-27.
- Şen, E. (2019). *Zaman serilerinde mevsimsellikten arındırma yöntemi olarak tramo/ seats ve bir uygulama*. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi).
- Tanyeri, İ. (2000). David Ricardo'nun İktisadi Analizi Üzerine. *H. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18. Sayı 2., 1-16.
- Tekgöz, A. (2020). Döviz Kuru Oynaklığı Ve Finansal Gelişme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Tosun, T. T. (2021). The Development Disparity Model: A Dynamic Approach to International Trade. *Jornal of International Trade and Economic Researches*, 2021 5(1), 1-23.
- trade.gov.tr. (tarih yok). *Free Trade Agreements*. <https://www.trade.gov.tr:https://www.trade.gov.tr/free-trade-agreements> adresinden alındı
- Tuna, D. (2020, Ağustos). TÜRKİYE-KOSOVA. *Türkiye-Kosova Serbest Ticaret Anlaşması*, 2-11. www.deik.org.tr adresinden alındı
- Turan, S. (2018). Balkanlar'ın Enerji Güvenliğinde Türkiye'nin Rolü. Trakya Üniversitesi.
- Türedi, G. Ü. (2020). Avrupa Birliği Genişlemesi'nde Koşulluluk İlkesi: Batı Balkanlar Ve Türkiye. *Journal of Balkan Research Institute*, 363-399.

- Türk, M. M. (2015). Kitap İncelemesi: Adam Smith. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 1-2.
- Türkiye - Kosova ilişkileri.* (tarih yok). <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kosova-siyasi-iliskileri-.tr.mfa> adresinden alındı
- V.Vijayasri, G. (2013). The Importance of International Trade in the World. *International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research*, 1-10.
- Virginia, E. (2018). *Application of GARCH Model to Forecast Data and Volatility of Share Price of Energy*, *International Journal of Energy Economics and Policy*.
- Vurgun, L. (2013). Evaluation of the Adequacy of the Trade Theories' Assumptions to Explain the Impact of NICs/Regions of International Trade. *Sosyoekonomi / 2013-2*, 1-16.
- What are Exchange Rates.* (tarih yok). Our Economy: <https://www.ecnmy.org/learn/your-money/banking-and-finance/what-are-exchange-rates/> adresinden alındı
- Yarımoglu, E. K. (2016). Entry Mode To Western Balkans: An Implementation In Albania And Kosovo Markets. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 258-275.
- Yazgan, Ş. (2011). Ekonomik Entegrasyon, Uzmanlaşma ve Endüstrilerin Konumlanması. *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, 8/1, 1-24.
- Yılmaz, D. H. (2020). Bölgesel Ticaret Anlaşmaları (bta)'nın Gelişimi ve Derin Ticaret Anlaşmaları: Türkiye'nin Serbest Ticaret Anlaşmaları (sta) Açısından bir Analiz. *TESAM Akademi Dergisi - Turkish Journal of TESAM Academy*, 1-26.